

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 2, pp. 14–35

DOI 10.15421/26210417

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930.1(477) «18» (092)

**Історіософські погляди Миколи
 Костомарова на українську історію:
 становлення та еволюція**

С.І. Світленко

доктор історичних наук, професор

ORSID: 0000-0003-3313-9036

ResearcherID: R-5856-2017

svitlenko@gmail.com

*Дніпровський національний університет
 імені Олеся Гончара*

проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010

Анотація. Метою статті є вивчення становлення та подальшої еволюції історіософських поглядів Миколи Костомарова на українську історію, визначення сутності його історіософської концепції. Методами дослідження є історіософський аналіз і синтез. Джерела статті: автобіографічні, науково-публіцистичні, полемічні та історичні праці М.І. Костомарова, архівні матеріали, новітні праці сучасних істориків. Основні результати полягають у тому, що автор проаналізував історіософську спадщину мислителя від першої половини 1840-х до середини 1880-х рр. Доведено, що вже у другій дисертації М.І. Костомаров утвердив своє кредо історика романтичного й народолюбного напрямку, поставив у центр дослідження минуле народу в контексті його мовно-культурної спадщини, свідомості та духовного, історичного й суспільного життя. Акцентовано, що романтична й народолюбна ідеї привели інтелектуала до осягнення народного характеру й народного ідеалу і розуміння народної ідеї як стрижневої в історичному процесі. Показано, що в середині 1840-х рр. історіософські погляди М.І. Костомарова базувалися на ідеях українського народолюбства, історичного романтизму, христоцентризму, утопічного соціалізму, месіанства, республіканізму, козаколюбства та слов'янолюбства. В період діяльності Кирило-Мефодіївського товариства мислитель вийшов за межі національного культурництва і долучився до суспільно-політичної проблематики. Минуле і сьогодення українського народу М.І. Костомаров усвідом-

лював крізь призму демократизму і свободаризму, а майбутнє України представляв у демократичній федерації суверенних слов'янських народів. Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, арешту, ув'язнення та заслання вчений продовжував утверджувати українське народне начало в історії, яке протиставляв самодержавному деспотизму. На початку 1860-х рр. мислитель накреслив концепцію про руський народ, який уособлювався у двох руських народностях. Це стало свідченням феномена подвійної лояльності та ідентичності в його самосвідомості. Водночас він не мислив сьогодення та історичне майбуття України поза межами імперії, хоча й відстоював збереження української етнокультурної ідентичності, акцентував на проявах федералістичного начала в минулому. За умов наростання русифікаторських і консервативно-охоронних тенденцій у внутрішній політиці царату він був змушений робити помітні поступки, говорячи про необхідність «тісного злиття і взаємодії» української і російської народностей. Втім, український діяч не зрадив ідеї національно-культурного відродження українства. *Висновки.* За своєю сутністю історіософська концепція М.І. Костомарова представляла синтез ідей історичного романтизму, українського народолюбства та християнських цінностей і була народолюбною федералістичною, дуалістичною в сенсі національної свідомості й ідентичності. Проте вона сприяла світоглядному відмежуванню українського історичного процесу від польського й російського в часі і просторі. *Практичне значення* статті в тому, що вона може становити інтерес для фахівців-істориків, молодих учених та студентів у процесі студіювання української історіософії. *Оригінальність статті* в осмисленні недостатньо вивчених аспектів інтелектуальної спадщини М.І. Костомарова. *Наукова новизна* – в оригінальній трактовці становлення та еволюції історіософських уявлень М.І. Костомарова. *Тип статті:* аналітичний.

Ключові слова: Історичний романтизм; Українське народолюбство; Христоцентризм; Подвійна лояльність та ідентичність; Народолюбна федералістична історіософська концепція.

Надійшла до редколегії 14.11.2021

Прорецензована 01.12.2021

Рекомендована до друку 24.12.2021

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2021. Vol. 4(29). Issue 2, pp. 15–35

DOI 10.15421/26210417

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK 508

Mykola Kostomarov's historiosophical views on Ukrainian history: formation and evolution

S.I. Svitlenko

Sc. D. (History), Professor
 ORSID: 0000–0003–3313–9036
 ResearcherID: R-5856–2017
svitlenko@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University
 Gagarin Avenue, 72, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The aim of the article* is to study the formation and further evolution of Mykola Kostomarov's historiosophical views on Ukrainian history, to determine the essence of his historiosophical concept. *Research methods* are historiosophical analysis and synthesis. *Sources of the article:* autobiographical, scientific, journalistic, polemical and historical works of M.I. Kostomarov, archival materials, the latest works of modern historians. *The main results:* the author analyzes the historiosophical heritage of the thinker from the first half of the 1840s to the mid of the 1880s. The article proves that in the second dissertation M.I. Kostomarov approved his credo as a historian of the romantic and patriotic trend, put the past of the people in the context of their linguistic and cultural heritage, their consciousness, spiritual, historical and social life. It is emphasized that romantic and patriotic ideas led the intellectual to comprehending the national character and the national ideal and to understanding the national idea as a core in the historical process. It is shown that in the mid 1840s Kostomarov's historiosophical views were based on the ideas of Ukrainian patriotism, historical romanticism, Christocentrism, utopian socialism, messianism, republicanism, Cossack and Slavic love. During the period of activity of the Cyril and Methodius Society, the thinker went beyond national culture and joined the socio-political issues. M.I. Kostomarov was aware of the past and present

of the Ukrainian people through the prism of democracy and freedom, and he represented the future of Ukraine in the democratic federation of sovereign Slavic peoples. After the defeat of the Cyril and Methodius Society, his arrest, imprisonment and exile, the scholar continued to assert the Ukrainian national principle in history, which he opposed to autocratic despotism. In the early 1860s the thinker outlined the concept of the Rus people, which was embodied in two nationalities. This was the evidence of double loyalty phenomenon and identity in his self-consciousness. At the same time, he did not think about the present and historical future of Ukraine outside the empire, although he advocated the preservation of Ukrainian ethnocultural identity, emphasizing the manifestations of the federalist principle in the past. With the rise of Russification and conservative-protective tendencies in the domestic policy of the tsarist regime, he was forced to make significant concessions, speaking of the necessity for «close merging and interaction» of the Ukrainian and Russian nationalities. However, the Ukrainian figure did not betray the idea of national and cultural revival of Ukrainians. *Brief conclusions.* In essence, Kostomarov's historiosophical conception represented a synthesis of the ideas of historical romanticism, Ukrainian patriotism, and Christian values, and it was patriotic, federalist, dualistic in the sense of national consciousness and identity. However, it contributed to the ideological separation of the Ukrainian historical process from the Polish and Russian ones in time and space. *The practical significance of the article:* it can be of interest to historians, young scientists and students in the process of studying Ukrainian historiosophy. *The originality of the article is in* understanding the insufficiently studied aspects of the intellectual heritage of M.I. Kostomarov. *Scientific novelty:* the original interpretation of the formation and evolution of historiosophical ideas of M.I. Kostomarov. *Article type:* analytical.

Keywords: Historical romanticism; Ukrainian patriotism; Christocentrism; Double loyalty and identity; Patriotic federalist historiosophical concept.

Received 14.11.2021

Reviewed 01.12.2021

Accepted 24.12.2021

Постановка проблеми. Вивчення процесу формування й утвердження української національної свідомості й ідентичності в бездержавний період є однією з актуальних і складних проблем у сучасному вітчизняному історіописанні. Зокрема, заслуговує на увагу вивчення феномена подвійної лояльності й ідентичності, притаманного світогляду української демократичної інтелігенції XIX ст. У цьому контексті дослідження історіософських поглядів видатного історика Миколи Івановича Костомарова (1817–1885) уявляється вельми цікавим і перспективним. Цілком усвідомлюючи багатогранність творчої лабораторії вченого, автор даної розвідки ставить своїм завданням розглянути інтелектуальну спадщину історика в контексті, насамперед, української історії. Це відкриває можливість простежити складний процес українського філософсько-історичного самоусвідомлення, яке торувало собі шлях через інтелектуальне й суспільно-політичне протиборство з ідеологією і соціальною практикою «єдиної та неподільної» імперії. Водночас варто зауважити, що складність української самоідентифікації зумовлювалася не тільки зовнішніми, а й внутрішніми чинниками. Цей аспект вже фіксувався в новітніх працях. Так, О. М. Богдашина причисляла М. І. Костомарова до вчених «перехідної від романтичного до позитивістського народництва доби» (Богдашина, О. М., 2013, с. 198), а І. Б. Гирич – до інтелігенції «періоду сповідування подвійної національної належності» (Гирич, І., 2014, с. 249). Великий матеріал з російської історії, опрацьований М. І. Костомаровим, потребує окремого розгляду.

Історіографія. Підготовлена стаття є логічним продовженням наукової розвідки, вперше опублікованої автором у 2017 р. (Світленко, С. І., 2017, с. 16–28) та передрукованої нами в 2018 р., де в центрі уваги постали чинники генези історіософії молодого М. Костомарова та історіософські уявлення в його першій дисертації (Світленко, С. І., 2018, с. 390–409). У згаданій статті вже доводилося вести мову про сучасні історіографічні надбання в царині костомарознавства в українській історичній науці, в тому числі в сенсі осмислення історіософських поглядів мислителя (Світленко, С. І., 2018, с. 392–397). Предметом ще однієї статті автора стало українське народолюбство М. І. Костомарова (Світленко, С. І., 2018, с. 109–130). За останні роки костомарознавство поповнилося новітніми науковими дослідженнями ряду українських істориків. Задля розуміння теоретико-методологічного глґа, на якому відбулося утвердження й еволюція історіософії М. І. Костомарова, представляє дослідницький інтерес стаття харківської історикині О. М. Богдашиної «Пізній романтизм vs ранній

позитивізм: особливості сприйняття новітніх ідей М. І. Костомаровим (1860–1880-ті рр.)», в якій висвітлюється складний процес використання істориком пізньоромантичних і ранньопозитивістичних уявлень (Богдашина, О. М., 2017). Заслуговує на увагу стаття дніпровського історика О. І. Журби «М. І. Костомаров у репрезентаціях українських історіографічних нарративів», де йдеться про основні сучасні історіографічні тенденції в осягненні творчої спадщини М. Костомарова (Журба, О. І., 2017). Одним із найпомітніших досліджень останнього часу стала змістовна книга київського історика О. В. Яся «Багатоликий Костомаров», в якій висвітлено «багатоманітність ролей і практик М. Костомарова» (Ясь, О., 2018, с. 7). Оригінальні інтерпретації О. В. Яся цікаві і з погляду осмислення історіософського бачення видатного історика XIX ст.

Метою статті є вивчення становлення та подальшої еволюції історіософських поглядів Миколи Костомарова на українську історію, визначення сутності його історіософської концепції.

Джерела статті: автобіографічні, науково-публіцистичні, полемічні та історичні праці М. І. Костомарова, архівні матеріали, новітні праці сучасних істориків.

Виклад основного матеріалу. Як вже йшлося, зняття із захисту першої дисертації не припинило інтелектуальних пошуків молодого вченого. Для підготовки другої дисертації М. І. Костомаров обрав тему «Про історичне значення руської народної поезії», яка відповідала його творчим інтересам. Щоправда, і ця тема не зустріла схвалення деяких впливових осіб у Харківському університеті (Костомаров, Н. И., 1992. Автобиография, с. 114).

Навесні 1843 р. друга дисертація М. І. Костомарова була представлена на історико-філологічний факультет. Тоді ж видавець І. Є. Бецький випустив три книжки збірника «Молодик», у третій серед яких вийшли друком перші історичні спроби молодого історика, що стосувалися пройдешньої долі України, зокрема опис повстання С. Наливайка та біографічний нарис князів Острозьких. У травні того самого року М. І. Костомаров розпочав опрацьовувати епоху Богдана Хмельницького на основі вже надрукованих польських, російських та латинських творів і ряду рукописних українських першоджерел.

Наприкінці 1843 р. дисертацію М. І. Костомарова було розглянуто, схвалено і взимку надруковано. Для молодого вченого важливим стало те, що його думку про введення народного елемента в історичну науку підтримав професор М. М. Лунін. 13 січня 1844 р. М. І. Костомаров успішно захистив дисертацію і здобув ступінь ма-

гістра історичних наук (Костомаров, Н. И., 1992. Автобиография, с. 115–117). Захист магістерської дисертації означав, що М.І. Костомаров сформувався в Харкові як історик та історіософ-народолобець, який послуговувався методологією історичного романтизму. Адже у другій дисертації молодого вченого «Про історичне значення руської народної поезії» простежується народолобний погляд автора на історію. На відміну від багатьох попередників, він поставив на меті дослідити не державне імперське життя, а минувшину українського народу. Для дослідника історична подія була важлива не сама по собі, а з погляду «обставин, духу віку, народу, загального характеру», тобто внутрішніх причин, сутності історії народу. З цього погляду найточніше пізнати «внутрішню» народну історію дозволяла народна творчість, у тому числі поетична, що і стала об'єктом дисертації. Водночас народна поезія, як доводив автор, була важлива і в контексті вивчення «зовнішньої історії» як «літопис подій».

Важливо, що вже у зазначеній праці М.І. Костомаров дійшов думки про відмінності різних народів, які виявлялися у своєрідних звичаях, характері почуттів, складі розуму, життєвому спрямуванні, поглядах на духовне і громадське життя. Вся сукупність відмінностей відтворювала неповторний образ народу, в якому проявлялася народна душа (Пінчук, Ю. А., 2012. М.І. Костомаров і його історіографічна концепція, с. 95, 100, 101; Лук, М., 2002, с. 42, 45, 46).

Історик В.В. Ващенко вже розкрив важливу роль духовності та християнської моралі в житті й науковій діяльності молодого інтелектуала (Ващенко, В. В., 1998, с. 36–60). Виходячи з релігійності М.І. Костомарова, цілком зрозуміло, чому і в другій дисертації він порушив важливе питання про роль релігійно-церковного фактора в історії народу. На думку вченого, кожен народ має своє особливе релігійно-церковне світосприйняття. У ставленні народу до віри виявлявся його своєрідний народний характер. На основі аналізу народного фольклору М.І. Костомаров дійшов висновку про виняткову важливість для ества українця «безумовної відданості волі Божій», тобто визнав релігійність одним із найсуттєвіших чинників української народної душі. Лиха, що спіткали Україну впродовж історії, з погляду мислителя, є плодом волі Божої і спричиняються задля очищення душі й зміцнення серця.

Відповідно до своєї внутрішньої сутності людина усвідомлює не тільки релігійне, а й природне. Спілкування людини з природою відбувається як тілесно, так і духовно. В результаті цих контактів людина досягає через свій дух закономірності навколишнього світу. Любов до природи єднається

в людині з любов'ю до Творця та і до власне людини. На думку М.І. Лука, «христоцентризм» – «альфа і омега світогляду Костомарова». Мислитель був переконаний, що християнське віровчення надавало людині ідеал, який приводив її до «радикального відродження». Відкинувши ідею Бога, людина руйнує духовний світ з його вічними моральними історичними законами. М.І. Костомаров вважав християнську віру не тільки органічною складовою людського буття, а й суттєвим чинником історичних процесів, зокрема в русько-українській історії. В українському Середньовіччі роль християнства збільшувалася (Лук, М., 2002, с. 46–49, 51, 55).

Отже, у другій дисертації М.І. Костомаров утвердив своє кредо історика романтичного й народолобного напрямку, поставивши в центр дослідження минуле народу в контексті його мовнокультурної спадщини, свідомості та духовного, історичного й суспільного життя. Романтична та народолобна ідеї привели дослідника до осягнення народного характеру й народного ідеалу, і розуміння народної ідеї як стрижньової в історичному процесі (Костомаров, 1994, Об историческом значении..., с. 44–49; Світленко, С. І., 2018, с. 115).

Зазначаючи факт утвердження у світогляді М.І. Костомарова ідеології історичного романтизму й українського народолобства, маємо констатувати її внутрішні суперечності, пов'язані зі світоглядним феноменом подвійної лояльності й подвійної ідентичності. Як добросовісний вчений, М.І. Костомаров осягнув на основі першоджерельного масиву руської народної поезії факт існування двох окремих народностей: української (малоросійської) та російської (великоросійської). Однак належність українців і росіян до православ'я, їх спільне проживання в межах єдиного державнополітичного, освітньо-наукового й культурного простору Російської імперії породжувало у свідомості історика ідею єдиної руської народності, яка ділилася на дві гілки, що призводило до неможливості чітко розмежувати українців і росіян на дві окремі етнонаціональні спільноти. Напевно, така двоїстість поглядів пояснюється й етнічним походженням мислителя, батько якого був російським дворянином, а мати – українською селянкою. Безперечно, свою роль відіграла і недостатня зрілість національної й історичної свідомості тодішнього українства в цілому, яке тільки починало формуватися як національна спільнота (Світленко, С. І., 2018, с. 115).

Розв'язання задачі із захистом дисертації відкрило ширші можливості для молодого вченого у справі продовження поглиблених студій з української історії. Серед пріоритетних дослідницьких інтересів історика стало вивчення епохи Богдана Хмельницького – однієї з ключових в українській

минувшині. Як історик-романтик, М.І. Костомаров прагнув вивчати минуле у процесі ознайомлення з місцевостями й пам'ятниками на місцях подій. Але спочатку він переїхав із Харкова до Києва, де познайомився з П.О. Кулішем, М.О. Максимовичем та М.В. Юзефовичем і отримав призначення учителя історії гімназії в м. Рівне (Костомаров, Н. І., 1992, Автобіографія, с. 118–119).

Нетривалий рівненський період 1844–1845 рр. був повною мірою використаний вченим-істориком для ознайомлення з Рівним, Острогом, Кремінцем, Почасвом, Вишневецом, Берестечком, для збирання численних народних пісень, переказів та оповідань самим істориком та його учнями (Костомаров, Н. І., 1992, Автобіографія, с. 119–130). Ця практична культурницька діяльність ще більше утвердила його як дослідника українського народолюбного напрямку. Водночас важливо, що, як помітив О. В. Ясь, ще під час вчителювання в Рівненській гімназії М.І. Костомаров часто обговорював федеративні та панславистські теми з місцевим учителем математики К. Яновським, з яким доволі близько товаришував (Ясь, О., 2018, с. 73, 85).

Наприкінці 1844/45 н.р. М.І. Костомаров здобув місце вчителя історії в Першій київській гімназії і приступив до нової роботи, повернувшись до Києва в серпні 1845 р. Вже наприкінці 1845 – на початку 1846 р. він увійшов до інтелектуального кола у складі В.М. Білозерського, М.І. Гулака та О.В. Маркевича. Друзі найчастіше обговорювали «ідею слов'янської взаємності». Причому ця ідея набувала не тільки наукового чи поетичного, а й державно-політичного змісту. Адже історичне майбутнє слов'янських народів розглядалося одnodумцями як республіканське, по типу грецьких республік чи Сполучених Штатів Америки.

М.І. Костомаров та його друзі дійшли висновку, що майбутня слов'янська федерація має ґрунтуватися на міцному зв'язку всіх внутрішніх частин між собою і водночас на автономії кожної з них. Єдина центральна влада у федерації має підтримувати однакові основні закони і права, рівність ваги, міри й монети, відсутність митниць і вільну торгівлю, загальне скасування кріпосного права і рабства, керувати зовнішніми відносинами, військом і флотом. Натомість передбачалася повна автономія стосовно внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства та народної освіти. Таким чином, у колі своїх товаришів М.І. Костомаров обмірковував за своєю суттю історіософські думки про історичне майбутнє центрально-східної Європи, в тому числі й України.

Тоді зародилась ідея утворити товариство, яке б розпочало діяльність з метою втілення в життя зазначених думок. М.І. Костомаров написав

Статут товариства, яке здобуло назву Св. Кирила і Мефодія. Навесні 1846 р. до кола співбесідників М.І. Костомарова належали В.М. Білозерський, М.І. Гулак, О.В. Маркевич, Д.П. Пильчиков, а також Т.Г. Шевченко, який також приєднався до Кирило-Мефодіївського товариства (Костомаров, Н. І., 1992, Автобіографія, с. 132–133).

У серпні 1846 р. рада Університету Св. Володимира обрала М.І. Костомарова ад'юнктом російської історії. Таким чином, у магістра історичних наук розпочалася університетська кар'єра. Водночас не припинялася його інтелектуальна діяльність у лавах кирило-мефодіївців. З листа М.І. Костомарова до видавця-редактора «Русской старины» М.І. Семевського від 9 грудня 1879 р. стає відомо, що в перший день Різдва Христового 1847 р. він на квартирі М.І. Гулака разом із Т.Г. Шевченком та М.І. Савичем розмовляв «про справи слов'янського світу». При цьому співрозмовниками «висловлювались надії на майбутнє об'єднання слов'янських народів в одну федерацію державних суспільств». У ході розмови М.І. Костомаров провадив думку про заснування ученого слов'янського товариства, що здобула захоплене схвалення присутніх. У своїй «Автобіографії» М.І. Костомаров також стверджував, що під час різдвяних святок він разом із М.І. Гулаком, М.І. Савичем та Т.Г. Шевченком обговорював ідею про майбутню федерацію слов'ян (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 1, с. 243; Костомаров, М. І., 1982, Лист до видавця-редактора..., с. 139; Костомаров, Н. І., 1992, Автобіографія, с. 137).

Інтелектуальна атмосфера Кирило-Мефодіївського товариства сприяла тому, що в середині 40-х рр. XIX ст. погляди М.І. Костомарова як українського народолюбця зазнали помітної трансформації, вийшовши за межі національного культурництва у галузях освіти та науки і розширилися до сфери суспільно-політичної. Виявом цієї світоглядної тенденції стало написання ним у тому самому 1846 р. наукової статті-рецензії «Мысли об истории Малороссии» і програми політичного таємного товариства – «Книга буття українського народу», або «Закон Божий», що представляють інтерес і з історіософського погляду. В першій із зазначених праць М.І. Костомаров накреслив обриси концепції історії України, стрижнем якої стало усвідомлення факту існування в південній частині Східної Європи України (Малоросії) з особливою людністю, етнографічними, політичними та історичними відмінностями. Водночас учений-історик указував на духовну єдність України (Малоросії) і Росії (Великоросії) (Ясь, О. В., 2014, с. 182–192; Світленко, С. 2018, с. 116–117). Навряд чи в той час молодий інтелектуал належав до українських наці-

оналістів. На наш погляд, він уже тоді, а не згодом, кажучи словами І. Б. Гирича, «балансував на грані двох національних самоідентифікацій: російської та української» (Гирич, І., 2014, с. 253).

«Книга буття українського народу» мала не тільки суспільно-політичне, а й історіософське значення, оскільки в ній зазвучала ідея української історичної суверенності (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 1, сс. 250–258). У цьому програмному творі М. І. Костомаров продемонстрував широкий погляд на історичне минуле, прагнення вписати українську історію у всесвітньо-історичний контекст, порушуючи історіософську проблему історіогенези людства від створення світу Богом, вказуючи на найважливіші віхи європейської історії від античності до нового часу. У творі зосереджено увагу на історичній долі слов'янських народів та їх взаєминах. При цьому автор не уникнув ідеалізації суспільних відносин у «слов'янського племені», яке не мало нібито соціальної нерівності з давнини. Водночас, на думку автора, у слов'ян було два лиха: «незгода між собою» і те, що вони переймали все від «старіших», забували про своє. Проте Бог вирішив урятувати слов'ян, зробивши їх месією серед інших народів (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 1, с. 152–163, 250–256). Вказане свідчить, що М. І. Костомаров не заперечував провіденційне начало в історії.

Мислитель зробив наголос на характеристиці трьох держав: Польщі, Литви й Московщини в контексті історичних взаємин з Україною. Він зазначив, що спочатку Україна входила до складу Литви, потім поєдналася із Польщею «нерозділимо і незмісимо». В цій думці містилась ідея міцного й рівноправного союзу двох вільних народів. Водночас М. І. Костомаров описав боротьбу українського народу з Польщею і поєднання з Росією, при цьому виявив себе як прихильник української соборності (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 1, сс. 163, 164, 167, 256–257).

Не менш важливо, що мислитель показав основні віхи української історії і наголосив на свободаризмі й демократизмі як рисах світосприйняття українства в минулому, висловив свій ідеал України, де «усі козаки, усі вільні і рівні...», і яка не мала б над собою «ні царя, ні пана, oprіч бога єдиного». Він виступив з прогностичною оцінкою історичної долі України, передрікаючи її національне відродження («стане України з своєї могили») та месіанську роль у слов'янському світі («буде непідлеглою Річ[чю] Посполитою в союзі слов'янським»). В історіософії М. І. Костомарова того періоду органічно сходилися християнські цінності, українське народолюбство, козаколюбство, слов'янофіліство, республіканізм та демокра-

тизм (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990, т. 1, с. 164–169, 256–258; Світленко, С. І., 2018, с. 117).

Звичайно, кирило-мефодіївець М. І. Костомаров не був революціонером, але антидеспотична, антимоноархічна спрямованість його тодішніх поглядів, що так яскраво виявилась у програмному документі братчиків, очевидна. В цьому контексті цікаві згадки П. О. Куліша про те, що М. І. Костомаров з ентузіазмом читав йому напам'ять політично небезпечні для часу царської Росії поеми Т. Г. Шевченка «Сон», «Кавказ» та ін. (Кулиш, П., 1885, с. 67). І в цих емоціях, поривах і пошуках ідеалу майбутнього справедливішого і гармонічнішого суспільства молодий інтелектуал уявляється цілком щирим і органічним (Костомаров, М. І., 1995, с. 420).

Відомий костомарознавець Ю. А. Пінчук вважав, що «кирило-мефодіївці ставили за мету перебудувати тодішнє суспільство на засадах християнської історіософії, зокрема на принципах братерства, рівності, свободи, справедливості, гармонії тощо». Засобом на цьому шляху була реформаторська основа, яка передбачала ліквідацію кріпацтва, рівність станів, гармонійне співіснування народів та їх культур, широкі культурно-просвітницькі заходи серед народних мас (Пінчук, Ю. А., 2012, Микола Костомаров, людина, вчений..., с. 424).

Звичайно, не можна не погодитися з думкою про христоцентризм кирило-мефодіївців та їхнього ідеолога М. І. Костомарова. Втім, гадаю, їхня ідеологія й історіософія містила й деякі інші важливі складові, зокрема такі, як історичний романтизм та утопічний соціалізм. Свій помітний вплив мали ідеї українського і загальнослов'янського національного відродження, що стали наслідком ідейної прихильності братчиків, зокрема М. І. Костомарова, до українолюбства та слов'янолюбства. Цей ідейний сплав породжував думки про месіанську роль слов'ян, включаючи українців, в історії.

Трагічними віхами в житті М. І. Костомарова стали такі події, як арешт 28 березня 1847 р. напередодні весілля з нареченою Аліною Крагельською, призначеного на 30 березня; річне ув'язнення без суду в Петропавловській фортеці; заслання до Саратова під нагляд поліції із забороною обіймати наукові посади і друкуватися (Пінчук, Ю. А., 2012, Микола Костомаров: людина, вчений..., с. 424–425). Все це не могло не вплинути на динаміку і зміст історіософського осягнення історії України мислителем. Хоча, перебуваючи на саратовському засланні, він зміг опублікувати в 1851–1853 рр. у «Саратовских губернских ведомостях» розвідки з народної пісенної спадщини. Пізніше, в «Малорусском Литературном Сборнике Д. Мордовцева» (Саратов, 1859) він над-

рукував «Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии» (Микола Іванович Костомаров..., 2002, с. 37–38, 39–40). Хоча ці народолобні інтелектуальні практики й не мали історіософського спрямування, на наш погляд, сприяли утвердженню авторського погляду на народ як вирішальну силу історичного процесу.

У своїй «Автобіографії» М.І. Костомаров звернув увагу на те, що попередники захоплювалися вивченням видатних політичних постатей, законодавства минулих епох, але поза межами досліджень залишали життя народних мас. А втім, історія кожного народу захоплює своєю неповторністю, індивідуальністю. Тому слід вивчати минуле «в живому народі» (Костомаров, Н. І., 1992. Автобіографія, с. 101). Це не означало, що М.І. Костомаров не фокусував увагу на видатних історичних особистостях, які ставали очільниками широких народних мас. У цьому контексті особливий інтерес в історика викликала постать українського гетьмана Богдана Хмельницького, діяльність якого мала величезний вплив на історичну долю українського народу, визначила історичний вектор розвитку значної частини українських земель на тривалу перспективу.

Є підстави стверджувати, що в 1855–1859 рр. М.І. Костомаров утвердив своїм дослідницьким пріоритетом козацький період української історії. Вже в 1856–1857 рр. Микола Костомаров опублікував у журналі «Отечественные записки» дві великі розвідки – статтю «Борьба украинских козаков с Польшей в первой половине XVII века до Богдана Хмельницкого» та монографію «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России» (Отечественные записки. 1857. Т. 110–113. Кн. 1–8) (Микола Іванович Костомаров..., 2002, с. 38).

У наступні роки історик-народолобець продовжував роботу над монографічним осягненням постаті народного вождя Б. Хмельницького. Результатом копіткої праці автора став вихід друком у 1859 р. 2-го видання суттєво доповненої монографії «Богдан Хмельницкий» (т. 1) (Микола Іванович Костомаров..., 2002, с. 39). Цілком закономірно, що в тодішніх козацьких студіях М.І. Костомарова центральне місце належало гетьману Б. Хмельницькому. Хоча проходження через завади царської цензури монографії про цього визначного діяча відбувалося вельми складно. Прикметно, що книга М.І. Костомарова, хоча й отримала дозвіл Петербурзького цензурного комітету 27 жовтня (9 листопада) 1856 р. під назвою «Век царя Алексея Михайловича», була піддана нещадній цензурі, внаслідок якої вилучили 120 сторінок тексту. Цьому не слід дивуватися, бо з перших рядків викладу в центрі уваги автора опинився «південно-

руський народ», козаки, які стали борцями «за руську народність проти Польщі, охоронцями православної віри, проводарями свободи, незалежності та єднання руського народу». Автор розкрив широкую картину Національно-визвольної війни українського народу, сформулював прагнення великого гетьмана – «утвердити назавжди свободу віри та руської вітчизни» та його кінцеву мету – «звільнити з-під польської влади і приєднати до єдиної руської держави всі землі, де спрадавна процвітало православія і лунала українська мова» (Костомаров М.І., 2004. Богдан Хмельницький, сс. 17, 24, 26–27, 503, 733; Світленко, С. І., 2018, с. 118).

У наведеній цитаті не важко простежити світоглядний компроміс ученого, який в той час перебував на засланні. Тодішнє становище диктувало йому необхідність показу історичної епохи напередодні та в період Хмельниччини як закономірного процесу «повернення» українських земель в історичне лоно Росії, що фактично обґрунтовувало росієцентричну візію історії Східної Європи XVII ст. З іншого боку, у світогляді М.І. Костомарова наявні українські народолобні мотиви, адже Б. Хмельницького показано як загальнонародного вождя, прихильника української соборності. Зазначене свідчить, що М.І. Костомаров приступив до серйозної розробки важливої історіософської проблеми про роль особистості в історії.

Рубіж 50–60-х рр. XIX ст. став важливим для становлення історіософського бачення історії України М.І. Костомарова, котрий утверджував українське народне начало в минулому, яке протиставляв деспотичному самодержавному. Як свідчить стаття-лист до редактора «Колокола», опублікована анонімно в герценівському безцензурному виданні під назвою «Україна» (1860. 15 янв. № 61), мислитель утверджував ідею України, або Південної Русі як країни, що має власну територію, людинність та історію і крізь віки пронесла прихильність до федералізму, свободи і боротьби з деспотизмом. Водночас у статті-листі М.І. Костомарова до О.І. Герцена спостерігається дуже обережне прохання до імперської влади дозволити викладання українською мовою в народних школах та думка про історичну перспективу України у слов'янському союзі навіть під скіпетром російського царя, якщо він стане «государем вільних народів». При цьому висловлювалось сподівання про функціонування Південної Русі як «окремого, громадянського цілого на всьому просторі, де народ мовить південноруською мовою...», тобто йшлося про певну культурно-національну автономію. Про жодну незалежність та республіку мови вже не було (Костомаров, М. І., 1995).

У тому самому році журнал «Современник» (1860. Т. 80. Кн. 3) опублікував публічний науковий диспут 19 березня 1860 р. про початок Русі між російським істориком М. П. Погодіним та М. І. Костомаровим (Микола Іванович Костомаров..., 2002, с. 42). Публічна дискусія розкрила розбіжності між двома знайомими істориками і засвідчила чітку антинорманістську позицію М. Костомарова на походження Русі. Висунувши в ході диспуту альтернативну теорію литовського («жмудського») історіогенезису Русі, вчений-народолюбець наочно засвідчив, що має пріоритетом пошук наукової істини, а не задоволення політичних потреб імперії. Така позиція здобула підтримку петербурзького студентства (Гончар, Ольга, 2007, сс. 70–71, 76).

Тим часом козакознавчі наукові студії М. І. Костомарова викликали резонанс у російських та польських інтелектуальних колах, що мало наслідком публіцистичну полеміку в періодиці. У своїх публіцистичних дописах учений-історик торкався й ряду аспектів історіософського характеру. Так, у замітці «Замечание на статью г. Соловьева «Малороссийское козачество до Богдана Хмельницкого» (Современник, 1859. Т. 78. Кн. 11, сс. 51–57) він піддав критиці негативні оцінки українського козацтва з боку російського історика С. М. Соловйова, звернув увагу на «своєнародне політичне життя в Малоросії» та наголосив, що козацтво є ідеалом громадського життя українського народу, акцентував на нероздільності козацтва від українства. М. І. Костомаров не заперечував, що козацтво могло утворити із себе «державне тіло». За певних історичних обставин це могло статися. Він високо оцінював мету цього народу, під якою розумів рівноправ'я перед законом і князя, і козака (Костомаров М. І., 1928. Замечание..., сс. 53–57; Микола Іванович Костомаров..., 2002, с. 39). Відтак історик показав ключову роль козацтва на певному відрізку української історії і тим самим визнав її своєрідність.

Першого червня 1860 р. М. І. Костомаров написав полемічну статтю «О козачестве. Ответ «Виленскому Вестнику» (Современник, 1860. Т. 82. Кн. 7), спричинену критикою польського критика Тадеуша Падалиці на його заперечення С. М. Соловйову, що була опублікована польською мовою у «Виленском Вестнике» (№№ 34, 35, 36). З погляду історіософії викликають інтерес міркування М. Костомарова про альтернативи історичного поступу України, про спроби утвердження її своєрідного історичного розвитку, що спостерігалися у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Так, історик показав наявність прозахідної альтернативи, що виявлялася в ідеалі утворення козацької

республіканської України, яка б федеративно була б з'єднана з Польським королівством і Великим князівством Литовським. Але цей проєкт не втілювався в життя за гетьмана Івана Виговського після Гадяцького договору 1658 р., на думку історика, через небажання маси народної.

У цій самій статті М. І. Костомаров зізнався, що Іван Мазепа викликає до себе «певне співчуття», адже «хотів незалежності і свободи своїй вітчизні». Але там само історик зробив обмовку про провину гетьмана, який «не розумів, що український народ зовсім не потребує ані незалежності, ані навіть свободи – рівноправності і правди шукав він...». Розвиваючи цю думку, М. Костомаров твердив, що ідеалом українського народу була російська монархія, ось тому він пішов за російським царем Петром I, а не українським гетьманом І. Мазепою (Костомаров, М. І. 1928. О козачестве..., сс. 57–61, 62, 64, 65–68; Микола Іванович Костомаров..., 2002, с. 39).

Як бачимо, за тих історичних обставин історик не міг уникнути подвійної лояльності. З одного боку, він не оминув факти, що свідчили про прагнення видатних провідників української еліти (І. Виговський та І. Мазепа) до утвердження ідеї козацької України як незалежної й суверенної держави, а з іншого – вів мову про монархічний російський ідеал українського народу. В цій самій статті М. Костомаров акцентував на відмінності українського і польського народів. Першому, на думку історика, притаманна значна роль козацького, а другому – аристократичного начала (Костомаров, М. І. 1928. О козачестве..., сс. 59, 61).

У полемічній статті «Ответ г. Падалице» («Современник, 1860, т. 84, сс. 373–382) М. І. Костомаров знову повторив деякі ідеї попередньої критичної розвідки про відмежування українського народу від польського і зближення з російським. Зокрема, історик там само стверджував, що основи польського порядку не задовольняли українську народність, котра, на його думку, мала «схильність до московського самодержавства» (Костомаров, М. І. 1928. Ответ г. Падалице, сс. 73–74).

Зазначені ідеї набули ще більшого обґрунтування в полемічній статті М. І. Костомарова «Ответ на выходки газеты (краковской) «Стас» и журнала «Revue contemporaine» (Основа, 1861. Кн. 2), де автор піддав критиці західних опонентів і висловив ряд важливих історіософських міркувань. Так, історик вписав українські землі в історико-географічний простір Русі, всі землі якої були, на його думку, пов'язані усвідомленням єдності, вірою, книжковою мовою, спорідненими основами громадського устрою і єдиною урядовою ін-

ституцією. Лише зовнішні чинники не дали можливості в подальшому розвиватися всьому складу руських земель «у суворій гармонії федеративного начала». На думку М. Костомарова, внутрішні зв'язки єдиної «Руської вітчизни» були міцними і не розклалися навіть під впливом міжусобиць, а затим за умов татарського, литовського й польського владарювання. При цьому автор заперечував тотожність «південно-руського народу» і поляків та водночас показав етнічні особливості великоросіян, які вирізняли їх від українців. Втім, на думку автора, історія веде до єднання всіх слов'янських племен, а не їх роз'єднання в майбутньому (Костомаров, М. І., 1928. Ответ на выходы газеты..., сс. 75, 76, 81, 82, 84).

На початку 1860-х рр. М. І. Костомаров накреслив концепцію про руський народ, який уособлювався у двох руських народностях. Важливе концептуальне значення мала публіцистична стаття М. І. Костомарова «Две русские народности» («Основа, 1861, кн. 1). У ній автор розкрив внутрішні причини народної відрубності, які вбачав у «духовному складі, ступені почуття, характері розуму, напрямі волі, погляді на громадське й духове життя». Ключове значення він надавав письменству, в якому, на його думку, містилась душа народного життя, самосвідомість народності (Костомаров, М. І., 2019, сс. 14–15).

Виходячи з цього зрозуміло, чому мислитель надавав визначального значення збереженню й розвитку української мови та культури. Зазначені прикмети були покладені М. Костомаровим в основу аналізу різниці між великоруською (московською) й малоруською (українсько-руською, українською) народностями. Характерно, що початок тих відмінностей між русько-слов'янськими народностями, які утворювали одну загальну східнослов'янську спільноту/«народність», він виявляв уже «у глибокій давнині» (Костомаров, Микола, 2019, с. 15).

М. І. Костомаров показав «глибоку давнину мови й народности України» і першорядність південно-руського/українського народу та його південно-західних теренів для утвердження назви «Русь», яка з часом поширилася на північ та схід і стала вживатися для означення всієї східнослов'янської федерації. При цьому мислитель вказав на цілий ряд прикмет для ідентифікації «українсько-руської суспільності», таких як особливі риси народного, громадського й родинного побуту, свої звичаї, особиста самоволя, свобода. Все це зумовило самостійне історичне життя українського народу.

Вчений-історик указав на деякі особливості історичного шляху українців, зокрема, такі, як непостійність, нестача виразної мети, рвучкість руху, прямування до вибору чогось нового, руйна-

ція ще недоробленого, брак твердості на шляху до визначеної мети. На його думку, все це впливало з переваги особистого над громадським. Водночас він помітив схильність українців до збереження «старосвітських поглядів» та пошуки федеративної спілки з Московщиною, нерозуміння ними зникнення в ній цих федеративних основ. Мислитель зауважував, що українцям притаманний дух терпимості, брак національної пихи. Ці особливості зберігалися впродовж віків і пройшли через такі етапи української історії, як «удільщина XII–XIII ст.», «татарська руїна», «литовське панування», «злука з Польщею», «козаччина XVI–XVII ст.», і живуть й досі в народі (Костомаров, М. І., 2019, сс. 19, 21, 22, 26–27, 39, 40–44, 73).

Прикметно, що М. І. Костомаров чітко розрізняв український і російський народи, адже у першого, на його думку, переважала особиста воля, а у другого – загальність. Тобто українці прямували до федерації, а росіяни – до єдиновладдя та міцної монархії. Історик зазначав, що різниця між українцями й росіянами спостерігалася у громадському, сімейному та історичному житті, в поетичній творчості та в релігійній сфері. До того ж у перших переважало індивідуальне, а у других – колективне начало. Хоча М. Костомаров визнавав відмінність «глибоко демократичного» українського народу від «глибоко аристократичного» – польського, він разом із тим зауважував, що український народ «далеко ближчий» за вдачею й основами народного характеру до польського, аніж до російського (Костомаров, М. І., 2019, сс. 70, 77, 78–85, 91, 92–95, 98, 101–102).

У «Воспоминании о двух малярах» (Основа, 1861, кн. 4) мислитель, з одного боку, зазначав «кровний, глибокий, нерозривний духовний зв'язок, який ніколи не допустить до порушення між ними (українським і російськими народами. – Авт.) політичної і суспільної єдності» й стверджував, що ці народи не можуть розвиватися один без одного. З іншого боку, він виступав проти насильницької централізації і виходив із того, що не можна вести мову про «цілковиту тотожність руського народу» (Костомаров М. І., 1928. Воспоминание..., с. 91).

Зазначена концепція М. І. Костомарова є свідченням наявності феномена подвійної лояльності в його самосвідомості. За умов існування українства в державно-політичному, духовно-культурному й освітньо-науковому просторі Російської імперії вчений-історик залишався вірогідним імперської держави, яка об'єднала під скіпетром Романових різні народи, і не мислив сьогодення та історичне майбуття України поза межами імперії. Водночас матеріали історії та етнографії змушували М. І. Костомарова вести мову про дві на-

родності й заперечувати тотожність між ними. Ці суперечності свідчили про еклектику у розумінні вченим своєї етнонаціональної ідентичності.

Зазначені суперечності у свідомості й ідентичності М.І. Костомарова повною мірою спостерігаємо в полемічній статті «Правда полякам о Русі (По поводу новой статьи «Revue contemporaine»)» (1861). З одного боку, автор піддав різкій критиці своїх польських опонентів, які висловлювали міркування, що історія південноруського народу схиляє його в бік Польщі. На противагу цьому твердженню М. Костомаров вів мову про єдину удільну федерацію часів Русі під управлінням князівського дому Рюриковичів, яка з часом трансформувалася в Росію. На користь цієї концепції він навів факти козацьких повстань після Люблінської унії. Як «подію загальнонародну, справу маси» він тлумачив «єднання з Великоросією» за часів Б. Хмельницького. Поряд із тим М. Костомаров твердив про «південноруську народність», про «нашу мову», «нашу Південну Русь»; ставив питання про те, чи має «південноруська національність *осібність* і *визначальний* характер в історії». Вельми прикметною є така фраза мислителя: «Пора спілкуватися з нами, як з народом рівним собі, поважати наше стремління до самостійного і незалежного розвитку наших народних сил...» (Костомаров, М. І., 1928. Правда полякам о Русі..., сс. 94, 96, 98, 99, 100, 101). Щоправда, М. Костомаров адресував її своїм опонентам із польського табору, але із зрозумілих причин не поширював на росіян.

Проте справедливості заради зазначу, що історик-народолобець прагнув донести своє слово про українців і до російських читачів. У публіцистичній статті «Правда москвичам о Русі» (1861) він торкнувся складного питання про етногенез східних слов'ян, важливого для розуміння й історіософської проблематики. Так, учений наголошував на найближчій етнічній близькості древніх новгородців та малоросів, що вирізняла їх у порівнянні з білоруською та великоросійською гілками східних слов'ян (Костомаров, М. І. 1928. Правда москвичам о Русі, сс. 103, 104–105).

У тому самому 1861 р. у статті «Мысли о федеративном начале в древней Руси» (Основа, 1861. Кн. 1) М.І. Костомаров розробив федералістичну історіософську концепцію, важливу для усвідомлення проблеми історіогенезису українців. Для осягнення її суті особливе значення мав «удільно-вічовий період», що хронологічно співпадав з часами Київської Русі. Сутність концепції полягала в тому, що мислитель визначив співіснування в зазначений період шести народностей: південноруської, сіверської, великоруської, білоруської,

псковської, новгородської. Кожна з них вирізнялася такими прикметами, як наріччя, говір, спосіб життя, споруди, одяг, їжа, звичаї, звички, тобто етнографічною своєрідністю. До того ж учений визначив низку чинників, котрі сприяли об'єднанню різних народностей в єдину Руську землю. Це, зокрема, походження, побут, мова; єдиний князівський рід; християнська віра і єдина церква (Костомаров, Н. И., 1993. Мысли о федеративном начале..., сс. 127–130).

Важливо, що М.І. Костомаров окреслив особливості південноруської народності удільно-вічового періоду, що, на його думку, вже в той час була єдиною, великою й різноманітною і складалася з таких частин південноруської землі, як Україна (Русь з Поділлям), Полісся, Волинь, Червона Русь. Усі ці землі виявляли свій внутрішній зв'язок і усвідомлювали нероздільність. Близькою до Південної Русі була Сіверія, яка більше тяжіла до півдня, аніж до півночі, а також Великий Новгород, котрий в етнографічному вимірі стояв ближче до південноукраїнського масиву, аніж великоросійського (Костомаров, Н. И., 1993, Мысли о федеративном начале..., сс. 127, 130).

30 квітня 1861 р. під час публічних читань у Новгороді М.І. Костомаров прочитав публічну лекцію «О значении Великого Новгорода в русской истории». У 1862 р. текст лекції було опубліковано в журналі «Отечественные записки» (Т. 140. Кн. 1, сс. 84–105), що передувало двотомній монографії «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада: Новгород – Псков – Вятка» (СПб., 1863). В лекції мислитель остаточно сформулював своє історіософське кредо: російська історія має дві сутнісні складові за духом і змістом. Перша – Русь удільно-вічова, друга – Русь єдиноподержавна. Хронологічна межа двох епох – правління Івана III. Ідеал удільно-вічового устрою М.І. Костомаров вбачав «у самому народі», а ідеал «єдиноподержавства» – «поза народом» (Микола Іванович Костомаров..., 2002, сс. 46, 49; Литвак, Б. Г., 1992, сс. 80–81).

На початку 60-х рр. XIX ст. М.І. Костомаров почав ґрунтовно вивчати історичний досвід наступників Б. Хмельницького. Одним із перших серед них був гетьман І. Виговський, якому вчений-історик присвятив велику розвідку «Гетьманство Выговского» (Основа. 1861. Кн. 4; Кн. 7). З історіософського погляду ця праця цікава, зокрема, показом автором федералістичного начала в українській історії того періоду, коли І. Виговський «став на чолі федеративної партії». Водночас вчений-історик продовжував торкатися проблеми ролі народу в історії, коли писав, що «справа визволення України здійснена була цілим народом...» (Микола

Іванович Костомаров..., 2002, с. 43; Костомаров, Николай, 2019, сс. 7, 10).

За умов демократичного піднесення початку 60-х рр. XIX ст. М.І. Костомаров висловлювався, виходячи з концептів історичної своєрідності української народності та її минувшини, українського культурно-національного відродження. Так, у 1861–1862 рр. мислитель зробив цікаві узагальнення історіософського змісту у праці «Черты народной южнорусской истории», опублікованій у трьох частинах у журналі «Основа» (1861. Кн 3, 1862. Кн. 6, 11).

У своїй розвідці історик показав обшири південноруських земель, що включали землі Полян-Русь, Деревлян (Полісся), Волинь, Поділля та Червону Русь і акцентував на давньому знайомстві південних русичів із греками, що сприяло цивілізаційному поступу південноруського народу, поширенню серед нього християнства, хоча в народі залишалися й язичницькі звичаї. Учений наголосив на давній єдності та взаємних зв'язках полян, деревлян, дулібів, уличів, тиверців, хорватів, які склали південноруську народність. М.І. Костомаров вказав на особливості історичного поступу південних русичів-землеробів, які потерпали від безперервних нападів диких орд зі сходу. Втім, із кінця XI ст. торки, берендеї і печеніги стали входити в життя південних русичів і склали частину південноруського народонаселення, неоднорідність якого посилилася.

Вчений-історик визначив певні періоди південноруської історії, виокремивши «київський період», або «древні роки»; «удільний світ» від Ярослава Мудрого до завоювання Києва татарами. Історичний час від прийняття християнства до татарського нашествия мислитель також називав «періодом розумової культури». Тоді Південна Русь не була відрізнена від Заходу, а Київ мав близькі й часті контакти із Західною Європою. Важливою віхою в історії Південної Русі стало XIII ст., коли розпочалося панування єдиногодержавного принципу. В XIV ст. Південна Русь перейшла під владу Великого князівства Литовського (Костомаров, Н. И., [1903]).

У першій половині 60-х рр. XIX ст., навіть за умов заборони недільних шкіл, впровадження дискримінаційного Валуєвського циркуляра, М.І. Костомаров не відмовився від думки про вільний національно-культурний розвиток українців, утверджуючи ідею рівноправності української та інших мов. У статті «Мысли южнорусса», опублікованій в журналі «Основа» (1862, кн. 5, 6, 7), він порушив питання про необхідність відродження української мови й літератури, обґрунтовуючи це тим, що впродовж тривалого історичного часу після з'єднання України з Московією остання визна-

вала місцеву своєрідність Малоросії та її народності, хоча «відхилень, щоправда, було багато; деякі були дуже різкі». Далі мислитель піддав критиці точку зору, котра тоді набула поширення в Росії, що підтримка південноруської народності та її мови може бути шкідливою для державної цілісності (Костомаров, М. І., 1928. Мысли Южнорусса, сс. 137–139). При цьому М.І. Костомаров виступав як український народолюбець, котрий відстоював національно-культурний розвиток українства, виходячи з його історичного права. По суті, він був прихильником історичного компромісу, який допускав існування України в межах Російської імперії на основі культурно-національної автономії.

У статті «Тысячелетие» (С.-Петербургские ведомости. 1862. № 5) М.І. Костомаров окреслив деякі особливості історичного процесу в українських/південноруських землях. Стрижньовим фактором історичного поступу він вважав стан удільно-вічового порядку, який зазнавав негативних зовнішніх впливів упродовж віків. Так, «втручання диких орд» стало на перешкоді поступу слов'янської цивілізації загалом, підриваючи нормальний розвиток удільно-вічового порядку. В наступний період послабило вічову самодіяльність народних сил татарське завоювання. З часом відбулося падіння самобутнього удільно-вічового порядку (Костомаров, М. І., 1928. Тысячелетие, с. 130).

Стаття М.І. Костомарова «Князь Владимир Мономах и козак Богдан Хмельницкий» (Русский Инвалид, 1863, № 86) цікава з погляду авторського усвідомлення сенсу руської історії. В ній мислитель розкрив своє розуміння цієї історіософської проблеми, сутність якої вбачав у коливаннях між єдністю всіх земель і самобутністю кожної з них, між різноманіттям народоправління і централізмом єдиновладдя. На думку історика, народоправління поступово занепадало до XVI ст., а відтоді утвердилася першість єдиновладдя. Прикметно, що нормальне поєднання обох історичних тенденцій ніколи не досягалося (Костомаров, М. І., 1928. Князь Владимир Мономах..., с. 149).

М.І. Костомаров не випадково об'єднав у своїй статті дві видатні персоналії русько-української історії – князя Володимира Мономаха та козака Богдана Хмельницького, адже усвідомлював безперервність українського історичного процесу і спадкоємність князівського й козацького періодів, об'єднаних народоправним началом. Саме стародавній принцип слов'янського вічового народоправства підтримував князь В. Мономах. Б. Хмельницький, на думку історика, був діячем «глибоко народним», який відчував народне відчуття єдності і потребу своєнародної автономії, адже приєднання Південної Русі до Польщі не було вільним і рівноправним з'єд-

нанням. А тому український гетьман дбав у своїй діяльності про народні інтереси, відстоюючи соборність українських/південноруських земель, не бажав позбавляти свій народ самотності і права розпоряджатися собою. Приймаючи протекцію московського царя внаслідок Переяславського договору (за М. Костомаровим, «найвеличніша справа Богдана Хмельницького»), він розраховував, що під цією протекцією зможе досягти і зберегти незалежність і цілісність південноруського краю. Історик вважав, що Б. Хмельницький «стояв вище свого віку: він не міг бути задоволеним ані Польщею, ані Московією, тому що його не розуміла ні та, ні друга» (Костомаров, М. І., 1928. Князь Владимир Мономах..., сс. 152–153).

М. І. Костомаров стверджував, що зв'язок України з Московією був не зовнішнім, не державним, а внутрішнім, народним. На його думку, Б. Хмельницький усвідомив цей внутрішній зв'язок двох близьких народів. Мислитель зазначав, що московське самодержавство не розуміло вільну природу наступників Б. Хмельницького і спонукало їх неодноразово звертатися «до польської свободи», проте народ ставав на заваді таких спроб порушити єдність з Московією.

У своїй візії подальшого розвитку українсько-московських/російських стосунків М. І. Костомаров навіть не ставив у провину Росії знищення козацького порядку і прав та вольностей Малоросії/України, називаючи все це «анахронізмом серед нових стихій історичного буття». Історик наважився негативно згадати лише дві обставини за 200 років перебування України у складі Росії – Андрусівське перемир'я 1667 р., яке порушило соборність українських земель, та введення в Малоросії/Україні кріпосного права. Невипадково М. Костомаров висловлював бажання «йти з великоросійським народом однією дорогою, як ішли до сих пір». При цьому він обмежувався лише одним вельми скромним проханням до великоросійського народу й суспільства – поважати українську мову і право українського народу на її розвиток. Усі ці міркування цілком логічно завершувалися розмислом про цілісність «нашої загальної нації», загальноросійської за своїм характером, за існування двох руських народів – південноруського та великоруського (Костомаров, М. І., 1928. Князь Владимир Мономах..., сс. 152–153, 155).

Виняткове значення для розуміння історіософії М. І. Костомарова відіграє праця «Об отношении русской истории к географии и этнографии», що була прочитана як лекція в Російському географічному товаристві 10 березня 1863 р. й опублікована в «Записках Императорского Русского Географического Общества» (1863. Т. 12. Кн. 2) (Микола Іванович Костомаров..., 2002, с. 48).

В ній автор визначив предмет історії, сутність якого полягає в усвідомленні руху життя народу, способи і форми розвитку сил народної діяльності в усіх сферах людського суспільства. Мислитель розглядав минулу історіософську традицію, за якою вивчалось, насамперед, політичне і приватне життя панівної верстви. Згодом виникла потреба у розумінні історичних подій у взаємному співвідношенні й залежності, хоча першорядне значення надавалось дослідженню політичної історії держави, зокрема історія династій, урядів, законодавства, війн, дипломатії тощо. Проте, на думку вченого, заслуговують на увагу слабо вивчені сюжети з життя народних мас з їхніми громадськими інтересами, домашнім побутом, звичаями, вихованням, пороками, прагненнями і т. ін. Тому акцент у вивченні історії слід змістити на дослідження народного життя, його живої стихії, його руху в історії (Пінчук, Ю. А., 1995. М. І. Костомаров і його історіографічна концепція, сс. 106, 107).

У даний період М. І. Костомаров продовжував порушувати питання про історичне право українського народу на розвиток рідної мови. У статті «О преподавании на народном языке в Южной Руси» (Голос, 1863. № 94. 20 апр.) він зауважував, що досі українська народність з її рідним наріччям перебувала «у нехтуванні і зневажанні» (Костомаров, М. І., 1928. О преподавании на народном языке..., с. 157). У замітці «Ответ «Московским Ведомостям» (День. 1863. № 27) він твердив, що значна частина Південної Русі промовляє своєю рідною мовою, яка зветься південноруською (Костомаров, М. І., 1928. Ответ..., с. 159).

Слід враховувати, що в 1863 р. публічні висловлювання навіть поміркованих національно-культурницьких прагнень вимагали від М. І. Костомарова великої мужності. Так, незабаром після виходу Валуєвського циркуляра міністр внутрішніх справ запросив історика, який у той час збирав пожертвування на користь видання книжок наукового змісту українською мовою, на бесіду. В ході аудієнції П. Валуєв запропонував М. Костомарову призупинити до часу «видання елементарних малоросійських книг» (Дело о Николае Костомарове, 1864, арк. 1 зв.). Послідовна позиція у справі захисту української мови – важливого чинника етнокультурної автономії українства – викликала спротив не тільки царських чиновників, а й представників великоросійської еліти, таких як графиня А. Д. Блудова (Гончар, Ольга, 2010, с. 224).

Проте теза про своєрідність української/південноруської/малоруської мови звучала і в чергових статтях українського народолюбця, зокрема «О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского)

языка, несходных с великорусским и польским» (Костомаров, М. И., 1928. О некоторых..., сс. 175–176) та «Украинский сепаратизм». Вельми прикметно, що остання стаття, де М. Костомаров відстоював свою національно-культурницьку позицію в мовному питанні і піддавав критиці галасливі обвинувачення «в сепаратизмі» з боку опонентів, була заборонена до публікації в газеті «Голос» від 6 листопада 1864 р. Спростовуючи підозри, історик називав вітчизною українців не тільки Київ, Чернігів та Полтаву, а й Петербург, Москву й Новгород (Костомаров, М. И., 1928. Украинский сепаратизм, сс. 193, 196).

У ході публіцистичної полеміки М.І. Костомаров був змушений уточнювати свою позицію стосовно федеративного начала. Приміром, у «Письме к редактору» він пояснював, що федеративне начало часів удільно-вічового періоду не переносить на сучасний ґрунт (Костомаров, М., 1928. Письмо к редактору, с. 161), а в замітці «Ответ Малоруссу-Волынцу» (Голос, 1864, № 120) заперечував, що проповідує федеративне начало в Русі нинішній та майбутній (Костомаров, М., 1928. Ответ Малоруссу-Волынцу, с. 199). Ще в одній замітці «Замечания г. Лохвицкому» (СПб. Ведомости. 1864, № 205) М. Костомаров зауважував, що древня Русь, розподілена на князівства, складала федерацію, яка зовсім не схожа на федерацію XVIII–XIX ст. (Костомаров, М.И., 1928. Замечания г. Лохвицкому, с. 202).

У «Листі до редакторів часоп[ису] «Славянская зоря» Ливчака і Климковича» М.І. Костомаров висловив думку про необхідність кожному зі слов'янських народів розвивати своє окреме нарiччя, писати й мовити на ньому незалежно від російської мови, яка має бути мовою міжнародною (Костомаров, М. И., 1928. Лист до редакторів..., с. 218). У такий спiсiб він вписував українське національно-культурне відродження в загальнослов'янський контекст.

Наприкінці 1860-х – впродовж 1870-х рр. М.І. Костомаров не припиняв порушувати проблему про роль особистості в історії. У замітці «Несколько слов о памятнике Хмельницкому» (Новое Время. 1869, № 194) він визначив Б. Хмельницького як «одного із найвеличніших діячів багатовікової боротьби руського народу з Польщею» (Костомаров, М. И., 1928. Несколько слов..., с. 228). У 1870 р. вчений-історик опублікував у Санкт-Петербурзі свою фундаментальну монографію «Богдан Хмельницький» у трьох томах (Исторические монографии и исследования: в 12 т. / Изд. Д. Кожанчикова. СПб: Изд-во Д. Кожанчикова, 1870. Т. 9–11: Богдан Хмельницкий. Т. 1. 220 с.; Т. 2. 433 с.; Т. 3. 363 с.), а в журналі «Отечественные записки» (1870.

Т. 188. Кн. 1–2) ще одну важливу наукову працю – «Южная Русь и козачество до восстания Богдана Хмельницкого», яка стала логічним прологом до твору про українського гетьмана (Микола Іванович Костомаров..., 2002, с. 54).

Цікаві історіософські роздуми стосовно змісту історичних подій М.І. Костомаров висловив у розвідці «Заметка по поводу недавно изданной в Москве книги под названием: «Г. Костомаров, как историк Малороссии», соч. Геннадия Карпова» (Голос, 1871, № 130). В ній вчений-історик виділив необхідні для вивчення «внутрішнього життя народу» такі компоненти, як його закони, установи, звичаї, а також його поняття, вірування, склад характеру, симпатії та антипатії, спiсiб поглядів на різні умови життя, образ вираження. Без усвідомлення всього цього, на думку М. Костомарова, можна не зрозуміти смислу історичних подій. Прикметно, що він принагідно наголосив на громадських ідеалах українського народу, відмінних від польських та великоросійських. Вираженням цих українських ідеалів стало козацтво, яке було нерозривно пов'язано з українським народом (Костомаров, М. И., 1928. Заметка по поводу..., сс. 237, 238).

Упродовж 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. М.І. Костомаров не припиняв відстоювати етнокультурну своєрідність українського народу в історії. Щоправда, в деяких публіцистичних статтях виявлялася подвійна лояльність та ідентичність вченого-історика. Суперечність поглядів простежується у статті «Малорусская литература» (1871), в якій автор, з одного боку, вказував на велику несхожість простолюдина-малоруса та простолюдина-великоруса, а з іншого – мовив, що обидва належать «до одного народного дерева» (Костомаров, М. И., 1928. Малорусская литература, с. 241). У статті «Мое украинофильство в Кудеяре» (Киевский Телеграф, 1875), він, виділяючи козацький період південноруської історії, водночас повторив думку зі статті «Две русские народности» про взаємодоповнення малорусів та великорусів за своїми історичними й географічними особливостями і вів мову про позитивність «тісного злиття і взаємодії цих двох головних народностей» (Костомаров, М. И., 1928. Мое украинофильство..., сс. 248, 251). Очевидно, саме світоглядну еkleктику М.І. Костомарова мав на увазі М.В. Юзефович, який у своїй доповідній записці «О так называемом украинофильском движении» (1876) зазначав, що М. Костомаров «во все життя не знав певного напрямку, завжди залежав від зовнішнього впливу» (Юзефович, М. В., 1876, арк. 12).

Проте, гадаю, автор записки не був безпристрасним. Адже за всіх світоглядних суперечностей М.І. Костомаров завжди залишався вірним

національно-культурницьким ідеям українського народолюбства. Так, у статті «Малорусское слово» (Вестник Европы. 1881. Т. 1. Кн. 1) він виступив проти «обмежень», «примусових заходів» стосовно функціонування української мови та наукового вивчення історії, етнографії, географії, археології, філології українського народу і твердив, що українська література «буде існувати для домашнього вжитку» (Костомаров, М. І., 1928, Малорусское слово, сс. 268, 270, 271). У полемічній розвідці «По поводу о малорусском слове. «Современным Известиям» (Вестник Европы, 1881) він писав, що руські терени Волині та Поділля, Полтавщини та Харківщини є в етнографічному сенсі населення іншими, ніж Москва (Костомаров, М. І., 1928, По поводу о малорусском слове..., с. 275). Разом із тим у черговій статті «Еще по поводу малорусского слова «Московским Ведомостям» (Вестник Европы, 1882) вчений-історик підтвердив свою політичну лояльність, вказавши на єдність українського народу з російською державою, ба більше, на відданість українців, які не піддалися на «спокусливі зваблення Мазепи» (Костомаров, М. І., 1928. Еще по поводу малорусского слова..., с. 280).

Для розуміння історіософської позиції М. І. Костомарова представляє інтерес стаття «Украинофильство» (Русская Старина, 1881), в якій автор погодився з тим, що думка про відділення Малої Русі від імперії є «нікчемною і марною мрією». Разом із тим він акцентував на тому, що українці ніколи не були підкорені або приєднані до Росії, а належали до однієї зі стихій, що складало російське державне тіло. Водночас автор просив дозволити лише писати українською мовою та викладати цією мовою в сільських школах. Задачі українофілів він обмежував тільки культурництвом (Костомаров, М. І., 1928. Украинофильство, сс. 283, 288, 289). По суті, цими самими ідеями просякнута стаття М. Костомарова «Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881» (Вестник Европы, 1882. Т. 1. Кн. 1), де він захищав право українців на рідну мову, виступав проти гонінь на неї, хоча при цьому підтверджував вірність українців царю, відданість російській державі (Костомаров, М. І., 1928. Задачи украинофильства..., сс. 289, 293, 297). На захист української мови виступив М. Костомаров і у полемічній розвідці «По поводу статьи г. Де-Пуле об украинофильстве» (Вестник Европы), 1882. Т. 3. Кн. 5).

У першій половині 80-х рр. ХІХ ст. тиск на М. І. Костомарова стосовно його федералістичної концепції історії Русі наростав. Намагаючись спростувати закиди консервативних кіл у «політичній неблагонадійності», мислитель був змушений вести мову про те, що мав на увазі лише «федера-

тивне начало», «федерацію в зачатковому вигляді» удільно-вічової Русі, котра не мала стосунку до сучасності (Костомаров, М. І., 1928. Словечко по поводу..., с. 302; Там само. По поводу книги М. О. Кояловича..., сс. 305, 306).

Важливе значення для розуміння розробки М. І. Костомаровим історіософської проблеми про роль особи в історії має його фундаментальна праця «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (1873–1888). Втім, зазначений твір вельми цікавий і з погляду на загальне осягнення вченим української історії. Ще Д. І. Дорошенко у своїй рецензії на зазначене видання у Львові в 1918 р. (Книгарь. Київ, 1918, № 9, сс. 513–515) з цього приводу зазначав: «Сюди вложив він (М. І. Костомаров. – Авт.) своє розуміння цілої історичної концепції минулого рідної землі, вложив свої симпатії й антипатії» (Дорошенко, Д., 1918, арк. 61).

У першому випуску цього видання історик сфокусував увагу на таких постатях русько-української історії, як князь Володимир Святий, Ярослав Володимирович, преподобний Феодосій Печерський, князь Володимир Мономах, Данило Романович Галицький (Костомаров, Н. І., 1990. Русская история... Кн. 1). Характерно, що діяльність цих та інших історичних осіб подавалася на тлі основних подій минувшини, а виклад супроводжувався цінними оцінками історіософського змісту, важливими для усвідомлення особливостей історичного процесу. Так, у нарисі про Володимира Святого М. І. Костомаров зазначав, що наша історія до прийняття християнства «темна і наповнена сказаннями». Тільки після прийняття віри Христової руський народ «отримав дійсні і міцні основи для подальшого вироблення цивільного і державного життя». Прийняття християнської релігії спричинило зміну «варварського складу суспільного життя». Вчений визначав весь дохристиянський період як варварський, а прийняття християнства за часів князя Володимира називав «переворотом, що оновив і оживотворив Русь та вказав їй історичний шлях». Значною віхою в історії Русі стало правління князя Ярослава Володимировича, за часів якого зміцнився міжнародний авторитет Русі, розгорнулося внутрішнє будівництво, закладалися правові основи тодішнього суспільства, тривав розвиток духовно-культурного життя, а християнська віра поширилася по всіх руських землях. Після Ярослава розпочався «удільний період», яскравим репрезентантом якого став Володимир Мономах – «душа всієї руської землі, навколо нього оберталися всі її політичні події» (Костомаров, Н. І., 1990. Русская история..., сс. 1, 2, 3, 17–20, 40, 46).

У XIII ст. властителем усієї Галичини й Волині став князь Данило Романович Галицький, який підпорядкував собі й Київську землю з Києвом. М. І. Костомаров зробив висновок, що цей князь досяг багато чого і здобув владу майже над усією південною Руссю, але не встиг звільнитися від монгольського ярма й надати своїй державі самостійного значення. В XIV ст. південна Русь потрапила під владу литовців та поляків, на багато років відірвалася «від руської сім'ї» (Костомаров, Н. І., 1990. *Русская история...*, сс. 136, 137, 152).

Нарис М. І. Костомарова про князя К. К. Острозького представляє інтерес для усвідомлення вченим процесів, що відбувалися в XIV–XVI ст., за часів проникнення спочатку Литви, а з тим Польщі в руські землі. Водночас вчений-історик помітив зародження на початку XVI ст. «розумово-релігійного відродження» в польсько-литовській Русі. На рубежі XVI–XVII ст. знаковою постаттю цього відроджувального процесу став князь К. Острозький. В той історичний період виявилось прагнення «підняти руську церкву і руську народність» (Костомаров, Н. І., 1990. *Русская история...*, сс. 535–561).

У життєписі про київського митрополита Петра Могила М. І. Костомаров зазначав, що «введення церковної Унії було початком великого перевороту в розумовому і суспільному житті південної і західної Русі». Впродовж кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. між православними та католиками тривала гаряча полеміка. Митрополит П. Могила взяв у цьому процесі діяльну участь. Його ідеалом була руська людина, яка міцно зберегла свою віру й мову і за рівнем своєї освіти й духовності стояла нарівні з поляками, з якими історична доля зв'язала його в державному відношенні. Внесок П. Могили в духовно-освітнє відродження південноруського народу та руської віри був очевидний (Костомаров, Н. І., 1991. *Русская история...*, сс. 59, 83, 87, 91).

Життєпис про гетьмана Б. Хмельницького цікавий з погляду на висвітлення такого важливого явища української історії, як козацтво. Вчений-історик показав його генезис та особливості структури, коли козаки розділилися на городових, або українських, і запорозьких, або січових, хоча між обома родами був тісний зв'язок. Указав М. І. Костомаров і на причини Хмельниччини, які мали національно-релігійне та соціально-економічне коріння, і на хід народної війни під проводом Б. Хмельницького. Тут історик порушив дві історіософські проблеми – про роль народних мас і особистості в історії. За висловом М. Костомарова, «Хмельницький належить до самих крупних двигунів руської істо-

рії» (Костомаров, Н. І., 1991. *Русская история...*, сс. 221–225, 227–238, 239–286).

Продовжив розробку теми особистості в історії М. І. Костомаров у наступному нарисі про спадкоємців Б. Хмельницького, подавши історичний матеріал від Ю. Хмельницького й І. Виговського до І. Самойловича (Костомаров, Н. І., 1991. *Русская история...* с. 287–334). Ця сама проблема знайшла своє продовження в життєписах про гетьмана І. Мазепу та архієпископа Ф. Прокоповича (Костомаров, Н. І., 1992. *Русская история...*, с. 787–822, 867–885). Розкриваючи історичний образ гетьмана, М. Костомаров зазначав, що «Мазепа, як малорос, живив і плекав у собі бажання політичної незалежності своєї батьківщини...» (Костомаров, Н. І., 1992. *Русская история...*, с. 821). Феофан Прокопович, за словами вченого-історика, належав до найвірніших виконавців волі Петра I (Костомаров, Н. І., 1992. *Русская история...*, с. 876).

Наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. М. І. Костомаров створив широкі панорамні дослідження з української історії другої половини XVII – початку XVIII ст. Так, у 1879–1880 р. він опублікував у журналі «Вестник Европы» (1879. Т. 2. Кн. 4; Т. 3. Кн. 5, 6; Т. 4. Кн. 8; Т. 5. Кн. 9; 1880. Т. 4. Кн. 7–9) монографію «Руїна», в якій дослідив відрізок історичного часу від 1663 р. до 1687 р. за гетьманства І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича, які представляють значний інтерес не тільки з погляду конкретно-історичного матеріалу, а й усвідомлення функціонування української козацької держави за часів кризи й розколу періоду гетьманства наступників Б. Хмельницького. В монографії показано руйнацію не тільки матеріального, а й морального характеру, а разом із тим згадано про «федеративну свободу», обіцяну поляками Україні за часів І. Виговського (Микола Іванович Костомаров, сс. 63, 64; Костомаров, Н. І., 1995, сс. 32, 130).

Логічним продовженням поглибленого дослідження проблем ролі особистості в українській історії та геоісторичної орієнтації України в період кінця XVII – початку XVIII ст. стала монографія М. Костомарова «Мазепа», опублікована в журналі «Русская Мысль» (1881. Кн. 1; Кн. 2; Кн. 3; Кн. 4; Кн. 5; Кн. 8; Кн. 9; Кн. 10; Кн. 11; Кн. 12) та видана окремих виданням у 1882 р. (Микола Іванович Костомаров..., сс. 66, 67). В ній автор знову торкався проблеми про роль народних мас і особистості в українській історії, вів мову, з одного боку, про факти «взаємного недружелюбства і навіть ворожнечі між двома руськими народностями (російською і українською. – *Авт.*) і не заперечував, що український народ «бажав національної незалеж-

ності». Водночас він вів мову про «здравий смисл малоросійського народу», який не пішов за «зрадником» І. Мазепою та його союзниками-шведами (Костомаров, Н. И., 1995, сс. 694–695, 731, 732).

Завершує монографічний цикл з цієї тематики праця «Мазепинцы», опублікована в журналі «Русская Мысль» (1884. Кн. 1; Кн. 2; Кн. 3; Кн. 4) (Микола Іванович Костомаров, с. 69). Прикметно, що в цій праці М.І. Костомаров розглянув проблему «федеративність і московська політика». Вчений акцентував на «федеративному ідеалі малоросіян», на спробах його втілення в життя в політиці Б. Хмельницького. Втім, Московія не поділяла «ідеал федеративного зв'язку» українців і розглядала приєднання України до Московської держави «в сенсі перетворення вільних козаків на царських холопів». Виступ І. Мазепи та мазепинців проти Петра I на боці шведського короля Карла XII трактувався істориком як спроба утвердити «політичний федеративний ідеал». У цьому контексті цікавою є характеристика запорожців як «найвірніших прибічників Мазепи» і «заклятих царських противників» (Костомаров, Н. И., 1995, сс. 737–739, 753). Зазначене підтверджує, що народолобство й федералізм є наскрізними концептами історіософського бачення української історії М.І. Костомаровим.

Обговорення. Викладені матеріали апробовано в курсі «Історіософія історії України», що читається автором на другому (магістерському) освітньому рівні на історичному факультеті Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Висновки. Отже, вже в середині 40-х рр. XIX ст. історіософські погляди М.І. Костомарова базувалися на ідеях українського народолобства, історичного романтизму, христоцентризму, месіанства, козаколюбства, слов'янолюбства, утопічного соціалізму та республіканізму. Мислитель вийшов за межі національного культурництва і долучився до суспільно-політичної проблематики. Історичний процес він розглядав у контексті народного ідеалу і розуміння народної ідеї як стрижньової. Минуле і сьогодення українського народу М. Костомаров усвідомлював крізь призму демократизму і свободаризму, а майбутнє України представляв у демократичній федерації суверенних слов'янських народів. Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, арешту, ув'язнення та заслання вчений-

історик продовжував утверджувати українське народне начало в історії, яке протиставляв деспотичному самодержавному. На початку 60-х рр. XIX ст. мислитель накреслив концепцію про руський народ, який уособлювався у двох руських народностях, що стало свідченням феномена подвійної лояльності та ідентичності в його самосвідомості. З одного боку, вчений-історик показав своєрідний історичний шлях українства, особливості його історичного часу і простору, відмежувавши його від польського й російського. З іншого – він не мислив сьогодення та історичне майбуття України поза межами імперії. Виразом світоглядного демократизму вченого стала його історіософська федералістична концепція древньої Русі, яка мала вплив на розуміння мислителем наступних періодів південно-руської історії, зокрема козацького. Перебуваючи під домінантним впливом історичного романтизму, М.І. Костомаров не міг не реагувати на імпульси раннього позитивізму, зібрав великий конкретно-історичний матеріал, який показував основоположну роль народних мас як рушійної сили в українській історії та наголошував на значенні історичних особистостей з погляду інтересів народу. За умов наростання русифікаторських і консервативно-охоронних тенденцій у внутрішній політиці царату він був змушений робити помітні поступки, ведучи мову про необхідність «тісного злиття і взаємодії» української і російської народностей, про українську мову «для домашнього вжитку», відмежовуючись від федералізму як концепту сучасного і майбутнього поступу. Втім, український діяч не зрадив своїм ідеалам українського національного культурництва та національно-культурного відродження українства. За своїм змістом історіософська концепція М.І. Костомарова представляла синтез ідей історичного романтизму, українського народолобства та християнських цінностей і була народолобною та федералістичною, дуалістичною в сенсі національної свідомості й ідентичності. Проте вона сприяла усвідомленню складних проблем історіогенезу, історичного часу і простору, сенсу та рушійних сил русько-української історії, її структуризації, світоглядному відмежуванню українського історичного процесу від польського й російського, а це був крок уперед на шляху від розуміння української етнокультурної своєрідності до українського національного самоусвідомлення.

Бібліографічні посилання

Богдашина, О. М., 2017. Пізній романтизм vs ранній позитивізм: особливості сприйняття новітніх ідей М.І. Костомаровим (1860–1880-ті рр.) *Харківський історіографічний збірник*, вип. 16. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, сс. 4–15.

Вашенко, В. В., 1998. Лекції з української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський) / за заг. ред. В.В. Підгаєцького. Дніпропетровськ: ДДУ, 73 с.

Гирич, І., 2014. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). Київ: Укр. письменник, 496 с.

Гончар, О., 2010. Дискусії щодо українського мовного питання у листуванні інтелектуальної еліти середини 40-х – початку 60-х рр. XIX ст. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 20: «Історіографічним дослідженням – 40 років! (1968–2008)». Київ: Національна Академія наук України. Ін-т іст. України, сс. 198–237.

Гончар, О., 2007. М.І. Костомаров і М.П. Погодін: науковий диспут в епістолярному розрізі. *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 17. Київ: Національна Академія наук України. Ін-т іст. України, сс. 68–77.

Дело о Николае Костомарове, 1864. Спр. 486. Оп. 1. Ф. 442. Київ: *Центральний державний історичний архів України у м. Києві*, арк. 1–3.

Журба, О. І., 2017. М.І. Костомаров у репрезентаціях українських історіографічних наративів. *Харківський історіографічний збірник*, вип. 16. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, сс. 74–82.

Кирило-Методіївське товариство, 1990: у 3 т. / голов. ред. П.С. Сохань. Київ: Наук. думка, т. 1, 542 с.

Костомаров, М.І., 2004. *Богдан Хмельницький. Історична монографія*. Дніпропетровськ: Січ, 844 с.

Костомаров, М.І., 1928. Воспоминание о двух малых. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 86–93.

Костомаров, Микола, 2019. *Дві руські народності*. Київ: Вид-во «Центр учбової літератури», 112 с.

Костомаров, М. І., 1928. Еще по поводу малорусского слова «Московским Ведомостям». *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 276–280.

Костомаров, М. І., 1928. Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 289–298.

Костомаров, М. І., 1928. Заметка по поводу недавно изданной в Москве книги под названием: «Г. Костомаров, как историк Малороссии», соч. Геннадия Карпова. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 237–239.

Костомаров, М. І., 1928. Замечание на статью г. Соловьева «Малороссийское казачество до Богдана Хмельницкого». *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 53–57.

Костомаров, М. І., 1928. Замечания г. Лохвицкому. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 168–179.

історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 201–203.

Костомаров, М. І., 1928. Князь Владимир Мономах и козак Богдан Хмельницкий. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 149–155.

Костомаров, М. І., 1982. Лист до видавця-редактора «Русской старины» М.І. Семевського від грудня 1879 р. *Спогади про Тарса Шевченка*. Київ, сс. 138–145.

Костомаров, М. І., 1928. Лист до редакторів часоп[ису] «Славянская заря» Ливчака і Климковича. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 216–219.

Костомаров, М. І., 1928. Малорусская литература. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 240–247.

Костомаров, М.І., 1928, Малорусское слово. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 267–271.

Костомаров, М. І., 1928. Мое украинофильство в Кудеяре. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 248–251.

Костомаров, М., 1918. К-ч 372/к. 31. Львів: *Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України. Відділ рукописів*, арк. 61.

Костомаров, М., 1928. Мысли Южнорусса. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 137–148.

Костомаров, М. І., 1928. Несколько слов о памятнике Хмельницкому. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 228–230.

Костомаров, М. І., 1928. О козачестве. Ответ «Виленскому Вестнику». *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 57–68.

Костомаров, М. І., 1928. О некоторых фонетических и грамматических особенностях южнорусского (малорусского) языка, несходных с великорусским и польским. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 168–179.

Костомаров, М. І., 1928. О преподавании на народном языке в Южной Руси. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної

Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 156–159.

Костомаров, М. І., 1928. О причинах и характере унии в Западной России. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 1–40.

Костомаров, М. І., 1994. Об историческом значении русской народной поэзии. *Слов'янська міфологія. Вибр. праці з фольклористики й літературознавства / упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай; вступна ст. М. Т. Яценка*. Київ, сс. 44–200.

Костомаров, М. І., 1928. Ответ г. Падалице. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 68–74.

Костомаров, М. І., 1928. Ответ Малоруссу-Вольнцу. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 198–200.

Костомаров, М. І., 1928. Ответ «Московским Ведомостям». *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, с. 159.

Костомаров, М. І., 1928. Ответ на выходы газеты (краковской) «Срас» и журнала «Revue contemporaine». *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 75–84.

Костомаров, М., 1928. Письмо к редактору. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 160–162.

Костомаров, М. І., 1928. По поводу книги М. О. Кюловича «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям», 1884. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 304–312.

Костомаров, М. І., 1928. По поводу о малорусском слове. «Современным Известиям». *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 271–276.

Костомаров, М. І., 1928. По поводу статьи г. Де-Пуле об украинфильстве. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 298–301.

Костомаров, М. І., 1928. Правда москвичам о Руси. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 102–110.

Костомаров, М. І., 1928. Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи «Revue contemporaine»). *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 94–101.

Костомаров, М. І., 1928. Словечко по поводу замечания о федератичном начале в древней Руси. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 302–303.

Костомаров, М. І., 1928. Тысячелетие. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 125–130.

Костомаров, М. І., 1928. Украинфильство. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 281–289.

Костомаров, М. І., 1928. Украинский сепаратизм. *Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова*. Збір. Заходом Академічної Комісії української історіографії / за ред. акад. Михайла Грушевського. Держ. вид-во України, сс. 193–196.

Костомаров, М. І., 1995. Украина. Письмо к издателю «Колокола». *Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.)*. Хрестоматія / за ред. проф. А. Г. Болебруха. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, сс. 414–422.

Костомаров, Н. И., 1992. *Автобиография. Бунт Стеньки Разина*. Київ: Наукова думка, сс. 5–328.

Костомаров, Н. И., 1993. Мысли о федеративном начале в Древней Руси. *Укр. іст. журн.* № 12, сс. 124–136.

Костомаров, Н. И., 2019. *Преемники Богдана Хмельницкого*. Киев: Центр учебной литературы, 210 с.

Костомаров, Н. И., 1995. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы». *Исторические монографии и исследования*. Москва: Чарли, 800 с.

Костомаров, Н. И., 1990. *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*. Кн. I. Вып. первый, второй и третий. Москва: Книга, 742 с.

Костомаров, Н. И., 1991. *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, Кн. II. Вып. четвертый и пятый. Москва: Книга, 536 с.

Костомаров, Н. И., 1992. *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*. Кн. III. Вып. шестой и седьмой. Москва: А/О «Книга и бизнес», 350 с.

Костомаров, Н. И., 1903. *Черты народной южнорусской истории*. Доступно: http://webreading.ru/sci/_sci_history/nikolay-kostomarov-cherti-narodnoy-yughnorusskoy-istorii.html [Дата звернення: 12.11.2021].

Куліш, П., 1885. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. *Новь*, т. IV, кн. 13, сс. 61–75.

Литвак Б. Г., 1992. Николай Иванович Костомаров. Очерк жизни и творчества. В: *Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях*. Москва: Изд-во «Республика», сс. 5–106.

Лук, М., 2002. Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського Романтизму. *Молода нація*, № 1 (22), сс. 28–89.

Микола Іванович Костомаров (1817–1885), 2002. *Матеріали до бібліографії* / упоряд. О.Т. Гончар, Г.В. Пасеченко; відп. ред. Ю.А. Пінчук; вступ. ст. Ю.А. Пінчука. Запоріжжя; Чернігів: Сіверянська думка, 124 с.

Пінчук, Ю. А., 2012. Микола Костомаров: людина, вчений, громадський діяч (до 190-річчя народження). *Вибрані студії з костомарознавства*. Київ, сс. 414–435.

Пінчук, Ю. А., 2012. М.І. Костомаров і його історіографічна концепція. *Вибрані студії з костомарознавства*. Київ, сс. 146–160.

Світленко, С. І., 2018. Українське народолобство Миколи Костомарова. *Українське XIX століття: етніоциональні, інтелектуальні та історіософські контексти: зб. наук. праць*. Дніпро: ЛІРА, сс. 109–130.

Світленко, С. І., 2017. Формування і становлення історіософських поглядів Миколи Костомарова. *Вісник Дніпропетровського університету*, т. 25. № 1. Серія: Історія та археологія, вип. 25 (1), сс. 16–28.

Світленко, С. І., 2018. Формування і становлення історіософських поглядів Миколи Костомарова. *Українське XIX століття: етніоциональні, інтелектуальні та історіософські контексти: зб. наук. праць*. Дніпро: ЛІРА, сс. 390–409.

Юзефович, М.В. Дововідна записка «О так называемом украинфильском движении», 1876. Ф. 119, 49. Київ: Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів та текстології, арк. 2–23.

Ясь, О. В., 2018. *Багатоликий Костомаров* / за ред. і вступ. слово акад. НАН України В.А. Смолія. Київ: Либідь, 304 с.

Ясь, О. В., 2014. Н.И. Костомаров. Мысли об истории Малороссии. *Укр. іст. журн.* № 6, сс. 179–197.

References

Bohdashyna, O.M., 2017. Piznij romantyzm vs rannij pozytyvizm: osoblyvosti spryjniattia novitnikh idej M.I. Kostomarovym (1860–1880-ti rr.) [Late Romanticism vs. Early Positivism: Peculiarities of M.I. Kostomarov's Perception of New Ideas (1860s-1880s)]. *Kharkivs'kyj istoriohrafichnyj zbirnyk [Kharkiv historiographical collection]*, issue 16. Kharkiv: KhNU im. V.N. Karazina, pp. 4–15 (in Ukrainian).

Vaschenko, V.V., 1998. *Lektsii z ukrains'koi istorichnoi nauky druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. (M. Kostomarov, V. Antonovych, M. Hrushevs'kyi)* [Lectures on Ukrainian historical science of the second half of the 19th – early 20th centuries. (M. Kostomarov, V. Antonovych, M. Hrushevsky)] / Za zah. red. V. V. Pidhayets'koho. Dnipropetrovs'k: DDU, 73 p. (in Ukrainian).

Hyrych, I., 2014. *Ukrains'ki intelektualy i politychna okremishnist' (seredyna XIX – pochatok XX st.) [Ukrainian intellectuals and political separation (mid-19th – early 20th century.)]*. Kyiv: Ukr. pys'mennyk, 496 p. (in Ukrainian).

Honchar, O., 2010. Dyskusii schodo ukrains'koho movnoho pytannia u lystuvanni intelektual'noi elity seredyny 40-kh – pochatku 60-kh rr. XIX st. [Discussions on the Ukrainian language issue in the correspondence of the intellectual elite of the mid-40s – early 60s of the 19th century.]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographical research in Ukraine]*, issue 20: «Istoriografichnym doslidzhenniam – 40 rokiv! (1968–2008)». Kyiv: Natsionalna Akademiya nauk Ukrainy. In-t ist. Ukrainy, pp. 198–237 (in Ukrainian).

Honchar, O., 2007. M.I. Kostomarov i M.P. Pohodin: naukovyj dysput v vepistoliarному rozrizi [M.I. Kostomarov and M.P. Pogodin: a scientific debate in the vepistolar section]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographical research in Ukraine]*, issue 17. Kyiv: Natsionalna Akademiya nauk Ukrainy. In-t ist. Ukrainy, pp. 68–77.

Delo o Nykolae Kostomarov [The case of Nikolai Kostomarov], 1864. File 486, Inventory 1, Fund 442. Kyiv: *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]*, ss. 1–3 (in Russian).

Zhurba, O.I., 2017. M. I. Kostomarov u reprezentatsiakh ukrains'kykh istoriohrafichnykh naratyviv [M.I. Kostomarov in representations of Ukrainian historiographical narratives]. *Kharkivs'kyj istoriohrafichnyj zbirnyk [Kharkiv historiographical collection]*, issue 16. Kharkiv: KhNU im. V.N. Karazina, pp. 74–82 (in Ukrainian).

Kyrylo-Mefodiivs'ke tovarystvo [Cyril and Methodius Society], 1990: u 3 t. / holov. red. P.S. Sokhan'. Kyiv, Nauk. dumka, vol. 1, 542 p. (in Ukrainian).

Kostomarov, M.I., 2004. *Bohdan Khmel'nyts'kyi. Istorychna monohrafiia [Bogdan Khmelnytsky. Historical monograph]*. Dnipropetrovsk: Sich, 844 p. (in Ukrainian).

Kostomarov, M. I., 1928. *Vospomynanye o dvukh maliarakh [Memoirs of two painters]*. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]*. Zibr. Zakhodom Akademichnoi Komisii ukrains'koi istoriohrafii / za red. akad. Mykhajla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 86–93. (in Russian).

Kostomarov, Mykola, 2019. *Dvi rus'ki narodnosti [Two Russian nationalities]*. Kyiv: Vyd-vo «Tsentr uchbovoi literatury», 112 p. (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. *Esche po povodu malorusskogo slova «Moskovskim Vedomostyam» [More about the little Russian word «Moskovsky Vedomosti»]*. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]*. Zibr. Zakhodom Akademichnoi Komisii ukrains'koi istoriohrafii / za red. akad. Mykhajla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 276–280 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. *Zadachy ukraynofyl'stva. Luna. Ukraynsky al'manakh na 1881 hod. Kiev, 1881 [The tasks of Ukrainophilism. Moon. Ukrainian almanac for 1881]*. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]*. Zibr. Zakhodom Akademichnoi Komisii ukrains'koi istoriohrafii / za red. akad. Mykhajla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 289–298 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Zametka po povodu nedavno izdannoy v Moskve knigi pod nazvaniem: G. Kostomarov, kak istorik Malorossii», soch. Gennadiya Karpova [A note on a book recently published in Moscow entitled: G. Kostomarov as a historian of Malorossiya by Gennady Karpov]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafii / za red. akad. Mykhajla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 237–239 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Zamechanie na stat'yu g. Solov'eva «Malorossiyskoe kazachestvo do Bogdana Khmel'nitskogo» [Comment on the article by Mr. Solovyov «Malorossiya Cossacks before Bogdan Khmelnytsky»]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafii / za red. akad. Mykhajla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 53–57 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Zamechaniya g. Lohvitskomu [Remarks to Mr. Lohvitsky]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafii / za red. akad. Mykhajla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 201–203 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Knyaz' Vladimir Monomakh i kozak Bogdan Khmel'nitskiy [Prince Vladimir Monomakh and Cossack Bogdan Khmelnytsky]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafii / za red. akad. Mykhajla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 149–155 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Lyst do vydavtsya-redaktora «Russkoy stariny» M. I. Semevs'koho vid hrudnya 1879 r. [Letter to the publisher-editor of «Russian Antiquity» M. I. Semevsky, dated December 1879]. Spohady pro Tarasa Shevchenka [Memoirs of Tarsus Shevchenko]. Kyiv, pp. 138–145 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Lyst do redaktoriv chasop[ysu] «Slavyanskaya zarya» Lyvchaka i Klymkovycha [Letter to the editors of the magazine «Slavic Dawn» Livchak and Klimkovich]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafii / za red. akad. Mykhajla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 216–219 (in Ukrainian).

Kostomarov, M.I., 1928. Malorusskaya literatura [The literature of Little Russia]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafii / za red. akad. Mykhajla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 240–247 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Malorusskoe slovo [Malorussian word]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafii / za red. akad. Mykhaj-

la Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 267–271 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Moe ukraynofyl'stvo v Kudeyare [My Ukrainophilism in Kudeyar]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafii / za red. akad. Mykhajla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 248–251 (in Russian).

Kostomarov, M., 1918. K-ch 372/k. 31. L'viv: L'vivs'ka natsional'na naukova biblioteka im. Vasylya Stefanyka NAN Ukrainy. Viddil rukopysiv [Lviv National Scientific Library named after Vasyl Stefanyk of the National Academy of Sciences of Ukraine. Manuscripts Department], p. 61 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Mysli Yuzhnorussa [Malorussian's Thoughts]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafii / za red. akad. Mykhajla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 137–148 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Neskolko slov o pamyatnike Hmelnytskomu [A few words about the monument to Khmelnytsky]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafii / za red. akad. Mykhajla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 228–230 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. O kozachestve. Otvet «Vilenskomu Vestniku» [About the Cossacks. Answer to «Vilenskiy Vestnik»]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafii / za red. akad. Mykhajla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 57–68 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. O nekotorykh foneticheskikh i grammaticheskikh osobennostyakh yuzhnorusskogo (malorusskogo) yazyka, neskhodnykh s velikorusskim i pol'skim [On some phonetic and grammatical features of the South Russian (Little Russian) language, dissimilar to the Great Russian and Polish]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafii / za red. akad. Mykhajla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 168–179 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. O prepodavanii na narodnom yazyke v Yuzhnoy Rusi [On Teaching in the folk language in Southern Russia]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafii / za red. akad. Mykhajla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 156–159 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. O prichinakh i kharaktere unii v Zapadnoy Rossii [On the causes and nature of the union in Western Russia]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Ak-

ademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafiiyi / za red. akad. Mykhayla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 1–40 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1994. Ob istoricheskom znachenii russkoy narodnoy poezii [On the historical significance of Russian folk poetry]. *Slov'yans'ka mifologiya. Vibr. pratsi z fol'kloristiki y literaturoznavstva* [Slavic mythology. Selected works on folklore and literary studies], uporyad., primit. I. P. Betko, A. M. Polotay; vstupna st. M. T. Yatsenka. Kyiv, pp. 44–200 (in Russian).

Kostomarov, M. I., 1928. Otvet g. Padalitse [Reply to Mr. Padalitsa]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannya Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafiiyi / za red. akad. Mykhayla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 68–74 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Otvet Malorussu-Volyntsu [Reply to Malorus-Volynets]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannya Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafiiyi / za red. akad. Mykhayla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 198–200 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Otvet «Moskovskim Vedomostyam» [Reply to «Moskovsky Vedomosti»]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannya Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafiiyi / za red. akad. Mykhayla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, p. 159 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Otvet na vykhodki gazety (krakovskoy) «Cras» i zhurnala «Revue contemporaine» [Response to the tricks of the newspaper (Krakow) «Cras» and «Revue contemporaine» magazine]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannya Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafiiyi / za red. akad. Mykhayla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 75–84 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Pis'mo k redaktoru [A Letter to the editor]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannya Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafiiyi / za red. akad. Mykhayla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 160–162 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Po povodu knigi M. O. Koyalovicha «Istoriya russkogo samosoznaniya po istoricheskim pamyatnikam i nauchnym sochineniyam» [Regarding the book by M. O. Koyalovich «The History of Russian Identity Based on Historical Monuments and Scientific Writings»], 1884. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannya Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafiiyi / za red. akad. Mykhayla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 304–312 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Po povodu o malorusskom slove. «Sovremennym Izvestiyam» [Regarding the Malorussian word. «Modern Izvestia»]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannya Kostomarova* [Kostomarov's scientific,

journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafiiyi / za red. akad. Mykhayla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 271–276 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Po povodu stat'i g. De-Pule ob ukrainofil'stve [Regarding Mr. De Poulet's article on Ukrainophilism]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannya Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafiiyi / za red. akad. Mykhayla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 298–301 (in Russian).

Kostomarov, M.I. 1928. M.I. Pravda moskvicham o Rusi [The Truth to Muscovites about Russia]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannya Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafiiyi / za red. akad. Mykhayla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 102–110 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Pravda polyakam o Rusi (Po povodu novoy stat'i «Revue contemporaine») [The Truth to the Poles about Russia (Regarding the new article «Revue contemporaine»)]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannya Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafiiyi / za red. akad. Mykhayla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 94–101 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Slovechko po povodu zamechaniya o federatichnom nachale v drevney Rusi [A word about the remark about the federal principle in ancient Russia]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannya Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafiiyi / za red. akad. Mykhayla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 302–303 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Tysyacheletie [Millennium]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannya Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafiiyi / za red. akad. Mykhayla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 125–130 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Ukrainofilstvo [Ukrainophilism]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannya Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafiiyi / za red. akad. Mykhayla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 281–289. (in Russian) (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1928. Ukrainskiy separatizm [Ukrainian separatism]. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannya Kostomarova* [Kostomarov's scientific, journalistic and polemical writings]. Zibr. Zakhodom Akademichnoyi Komisiyi ukrayins'koyi istoriohrafiiyi / za red. akad. Mykhayla Hrushevs'koho, Derzh. vyd-vo Ukrainy, pp. 193–196 (in Russian).

Kostomarov, M.I., 1995. Ukraina. Pismo k izdatelyu «Kolokola» [Ukraine. A Letter to the publisher of «Bells»]. *Pam'yatky suspil'noi dumky Ukrainy (XVIII – persha polovyna XIX st.)*. *Khrestomatiya* [Monuments of public opinion of Ukraine (18th – first half of the 19th century). Reader] /

pid red. prof. A. G. Bolebrukha. Dnipropetrovs'k: Vid-vo DDU, pp. 414–422 (in Russian).

Kostomarov, N.I., 1992. *Avtobiografiya. Bunt Stenki Razina* [Autobiography. The revolt of Stenka Razin]. Kyiv: Naukova dumka, pp. 5–32 (in Russian).

Kostomarov, N.I., 1993. *Mysli o federativnom nachale v Drevney Rusi* [Thoughts on the federal principle in Ancient Russia]. Ukr. ist. zhurn. [Ukrainian Historical Journal], No 12, pp. 124–136 (in Russian).

Kostomarov, N.I., 2019. *Preemniki Bogdana Khmel'nitskogo* [Successors of Bohdan Khmelnytsky]. Kyiv: Tsentri uchebnoy literatury, 210 p. (in Russian).

Kostomarov, N.I., 1995. «Ruina», «Mazepa», «Mazepintsy» [«Ruin», «Mazepa», «Mazepenists»]. *Istoriicheskie monografii i issledovaniya* [Historical monographs and research]. Moskva: «Charli», 800 p. (in Russian).

Kostomarov, N.I., 1990. *Russkaya istoriya v zhizneopisaniyah ee glavneyshih deyateley* [Russian history in the biographies of its main figures]. Book I, issue 1–3. Moskva: Kniga, 742 p. (in Russian).

Kostomarov, N.I., 1991. *Russkaya istoriya v zhizneopisaniyah ee glavneyshih deyateley* [Russian history in the biographies of its main figures]. Book II. Issue 4–5. Moskva: Kniga, 536 p. (in Russian).

Kostomarov, N.I., 1992. *Russkaya istoriya v zhizneopisaniyah ee glavneyshih deyateley* [Russian history in the biographies of its main figures]. Book III. Issue 6–7. Moskva: A/O «Kniga i biznes», 350 p. (in Russian).

Kostomarov, N.I., 1903. *Cherty narodnoy yuzhnorusskoy istorii* [Features of South Russian folk history]. Available at: http://webreading.ru/sci/_sci_history/nikolay-kostomarov-cherty-narodnoy-yuzhnorusskoy-istorii.html [Last accessed: 12.11.2021] (in Russian).

Kulish, P., 1885. *Vospominaniya o Nikolae Ivanoviche Kostomarov* [Memories of Nikolai Ivanovich Kostomarov]. *Nov'* [New]. Vol. IV, book 13, pp. 61–75 (in Russian).

Litvak B. G., 1992. *Nikolay Ivanovich Kostomarov. Ocherk zhizni i tvorchestva* [Nikolai Ivanovich Kostomarov. Essay on life and work]. In: *Kostomarov N.I. Ocherk domashney zhizni i nrayov velikorus'kogo naroda v XVI–XVII stoletiyah* [Kostomarov N.I. Essay on domestic life and customs of the Great Russian people in the XVI–XVII centuries]. M.: Izd-vo «Respublika», pp. 5–106 (in Russian).

Luk, M., 2002. *Mykola Kostomarov: istoriosofia ta sotsialna filosofia ukrainskoho Romantyzmu* [Mykola Kostomarov: Historiosophy and Social Philosophy of Ukrainian Romanticism]. *Moloda natsiia* [Young nation], No 1 (22), pp. 28–89 (in Russian).

Mykola Ivanovych Kostomarov (1817–1885), 2002. *Materialy do bibliografii* [Materials on bibliography] /

Uporyad. O. T. Honchar, H. V. Paseshchenko / Vidp. red. Yu. A. Pinchuk; vstup. st. Yu. A. Pinchuka. Zaporizhzhya; Chernihiv: Siverians'ka dumka, 124 p. (in Russian).

Pinchuk, Yu. A., 2012. *Mykola Kostomarov: lyudyna, vchenyy, hromads'kyi diyach (do 190-rychchya narodzhennya)* [Mykola Kostomarov: man, scientist, public figure (to the 190th anniversary of his birth)]. *Vybrani studiyi z kostomarovnavstva* [Selected studies on costume design]. Kyiv, pp. 414–435 (in Ukrainian).

Pinchuk, Yu. A., 2012. *M. I. Kostomarov i yoho istoriografichna kontseptsiya* [M. I. Kostomarov and his historiographical concept]. *Vybrani studii z kostomarovnavstva* [Selected studies on costume design]. Kyiv, pp. 146–160 (in Ukrainian).

Svitlenko, S. I., 2018. *Ukrayins'ke narodolyubstvo Mykoly Kostomarova* [Ukrainian patriotism of Mykola Kostomarov]. *Ukrayins'ke XIX stolittya: etnonatsional'ni, intelektual'ni ta istoriosofs'ki konteksty: zb. nauk. prats'* [Ukrainian XIX century: ethnic, national, intellectual and historiosophical contexts: collection of scientific works]. Dnipro: LIRA, pp. 109–130 (in Ukrainian).

Svitlenko, S. I., 2017. *Formuvannya i stanovlennya istoriosofs'kykh pohlyadiv Mykoly Kostomarova* [Formation and development of historiosophical views of Nikolai Kostomarov]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya: Istorii ta arkeolohiia* [Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: History and Archeology], issue 25 (1), pp. 16–28 (in Ukrainian).

Svitlenko, S. I., 2018. *Formuvannya i stanovlennya istoriosofs'kykh pohlyadiv Mykoly Kostomarova* [Formation and development of historiosophical views of Nikolai Kostomarov]. *Ukrayins'ke XIX stolittya: etnonatsional'ni, intelektual'ni ta istoriosofs'ki konteksty: zb. nauk. prats'* [Ukrainian XIX century: ethnic, national, intellectual and historiosophical contexts: collection of scientific works]. Dnipro: LIRA, pp. 390–409 (in Ukrainian).

Yuzefovych, M. V. *Dovovidna zapyska «O tak nazyvaemom ukrainofil'skom dvizhenii»* [Report «On the so-called Ukrainophile movement»], 1876. File 49, Fund 119. Kyiv: *Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Viddil rukopysnykh fondiv ta tekstolohiyi* [Institute of Literature. Taras Shevchenko National Academy of Sciences of Ukraine. Department of Manuscripts and Textology], s. 2–23 (in Ukrainian).

Yas', O. V., 2018. *Bahatolykyy Kostomarov* [Multi-faceted Kostomarov] / za red. i vstup. slovo akad. NAN Ukrainy V. A. Smoliya. Kyiv: Lybid', 304 p. (in Ukrainian).

Yas', O. V., 2014. *N. I. Kostomarov. Myсли ob istorii Malorossii* [N. I. Kostomarov. Thoughts on the history of Little Russia] *Ukr. ist. zhurn.* [Ukrainian Historical Journal], No 6, pp. 179–197 (in Russian).